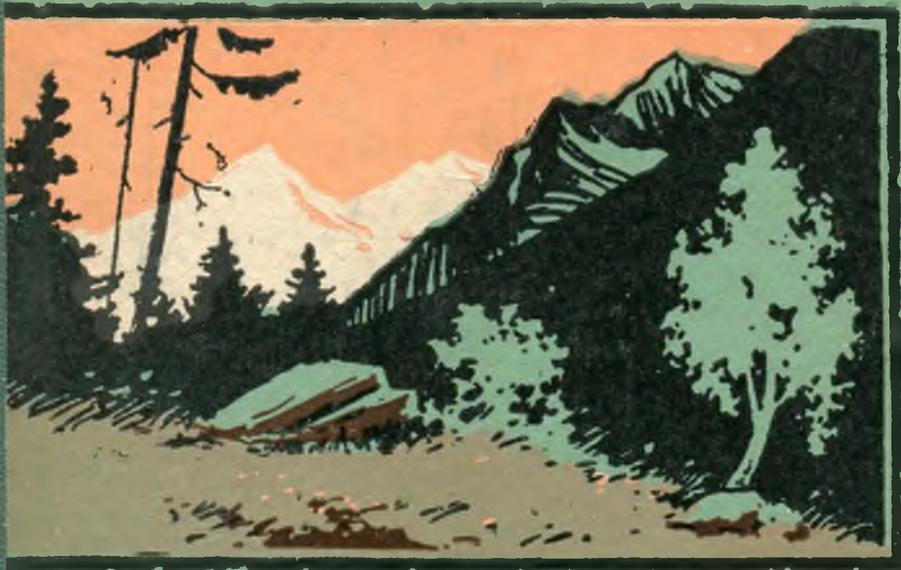

11(175)
A75
КАр.901

Аджиланы Л.И.

АНА ТИЛ

АЛ ШКОЛНУ
ЭКИНЧИ КЛАССЫНА
ОКЪУУ КИТАБ

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВОНУ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК — 1968

АДЖИЛАНЫ Л. И.

АНА ТИЛ

АЛ ШКОЛНУ
ЭКИНЧИ КЛАССЫНА ОКЪУУ КИТАБ

*Къарачай-Черкес облоно
бегитгенди*

ЮЧЮНЧЮ ЧЫКЪГЪАНЫ

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВОНУ
КЪАРАЧАЙ—ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК 1968

ДЖАЙНЫ ЭСГЕ ТЮШЮРЮУ.

Джайны эсге тюшюрюу.

Эсге тюшюрейик озгъан джайны,
Ол кюнлени, кечелени.
Шынкъарт къатында джылы кече,
Джырланган къадар джырланы!

Чегет ичинде кёл джагъасына
Барыб тюшген эдик биз.
Джангы сауулгъан татлы сютню
Сюйюб иче эдик биз.

Бачхалагъа чага эте эдик биз,
Суу бойнунда кюннге къыза,
Колхозубузну уллу тюзюнде
Будай башланы джыя.

М. Смирнов.

Таякъ джангур.

Сибириб джолну,
Сууукъ джел джегди.
Кюнню джылыуу
Къалмайын кетди,
Къара булутла
Джабдыла джерни,
Кёрмезча болду
Кёзге тюртгенни.
Къыйырсыз кёкню
Джарыгъы кетди.
Кюкюреб, джашнаб,
Бир джангур джетди.

Кенг орамланы
Ырхыла оюб,
Бош сабийлеге
Табылды оюн.
Джел шаушалгъанлай,
Кюн кёлтюрюлдю.
Уллу гитче да
Хансха тегюлдю.
Таза джибекча,
Джашнайды тегерек,
Сырт да, тюз да
Бирден кегеред.

Хубийланы О.

Усталыкъ керекди.

Бир кюн Осман меннге келиб:

— Джюр, чабакъ тутаргъа барайыкъ,—деди. Мен ары дери чабакъ тутмагъан эдим. Алай болса да, таукел этиб, Осман къатыш тебретим.

Экибиз да къармакъларыбызны джарашдырыб, суу ызына бардыкъ. Къурт да джыйыб, Османни этгенине къараб, мен да къармагъыма къурт салыб, экибиз да чабакъ тутуб тебретим.

Бир кесек заманны ичине Осман талай чабакъ тутду. Мен а не бек талпыб кюрешдим эсе да, бир джангыз да туталмай, мыдах болдум. Сора Осман ышарышара меннге келиб.

— Сен, Махмуд, былай бла чабакъ туталлыкъ тюлсе. Сен чабакъланы юркютеме деб къарамай, сууну кюн джарытыб тургъан джерине бараса. Къармакъ чыбыгъынгы келекгесин кереми? Чабакъла аны кюрюб къачыб кетедиле. Сууну бойнунда акъырын джюрюмей, чабакъланы къоркъутхан этесе,—деб къалай этерими юретди.

Бир кесек замандан мен да чабакъ тутуб башладым. Энди андан бери мен хар ишге да усталыкъ керек болгъанын билдим

Соруула бла этерге иш.

1. Махмуд аллында чабакъ нек туталмай эди?
2. Османни чабакъ тутаргъа усталыгъы неден белгили болду?
3. Сен джашагъан джерде чабакъ бармыды?
4. Сен чабакъ тута билемисе?
5. Билген чабакъларынгы атларын айт.
6. Къайда, къайсы сууда ким бла чабакъ тутханыгъызын айтыгъыз.
7. Чабакъ сурат сал, боя.

Бёдене бла джюджеклери.

(Таурух).

Эркишиле чалкы чала эдиле. Ол чалкы ызда, заба тюбюнде бёденени уясы бар эди.

Бёдене джыйгъан азыгъын да алыб, учуб уясына келгенинде, уясыны тегереги чалыныб тургъанын кёрдю. Ол заманда балаларына былай айтды:

— Хы балаларым, кыйынлыкъ келди! Энди дауур этмегиз эм кымылдамагъыз, алай болмаса, ёлдюгюз: ингирде сизни башха джерге кечюрюрме.

Бёдене джюджекле уа биченликни джарыкъ болгъанына къууаныб, „Анабыз къарт болгъанды да бизни къууанырыбызны суймейди“ деб былай айта эдиле. Алай бла, ала кычырыб, сызгъырыб тебретиле.

Сабийчикле чалкычылагъа азыкъ алыб барыб, аланы тауушларын эшитиб, уяларындан алыб, бёдене балачыкъланы боюнчукъларын юзюб алдыла.

Л. Толстой.

Соруула бла этерге иш.

1. Бёденени уясы къалайда болгъанды?
2. Бёдене уясына къайтханында, не тюрлениу кёргенди?
3. Ол балачыкъларына не затны юретгенди?
4. Бёдене балачыкълагъа не болгъанды?
5. Бёдене балачыкълагъа аналары айтханны этмегенлери игими болгъанды, агъесе аманмы болгъанды?
6. Сиз бёденени кёргенмисиз? Къачан? Къайда?
7. Бёдене этни адам ашаймыды?
8. Азыкъ алыб келген сабийле игими этгендиле? Сиз аланы орунларында болсагъыз, не этерик эдигиз?
9. Ол сабийлеге не айтыргъа боллукъду? Бу суратлагъа толу джууабла къураб, хапар джарашдырыб келигиз.

Пионер лагерь.

Кёк джагда, тау башында
Шатырланы салганды.
Игиди джашау лагерде:
Къолунг, бутунг чыныгдады,
Бютеу лагерь джыйылыб,
Отряд тенгизге къююлады.
Джуунадыла толкъунлада,
Тенгиз сууда ташаядыла,
Андан чыгыб, къумда
джатыб
Кеслерин кюннге къыздырадыла.

Байрамкъулланы А.

Соруула бла этерге иш.

1. Сиз джай пионер лагерде болганмысыз?
2. Къалайда, къачан болгансыз?
3. Сиз тенгиз кёргенмисиз? Атын айтыгъыз.
4. Сен болган лагерден хапар айт.

КЕГЕТ БАЧХА.

Колхоз бачхала.

Бизни колхозубуз хар тюрлю ууакъ урлукъ битдиреди. Турмадан, быхыдан, агурчадан башлаб, къудоругъа, къобустагъа дери аны тюзлеринде битмеген кегет джокъду.

Бизде чынг алгъа айлыкъ турмала джетедиле. Аланы ашаб бошагъынчы, быхыла, сохан башла джетедиле. Аланы хантха къошсанг, бек иги болады.

Былай бла ууакъ урлукъ бирини ызындан бири джетиб, къралгъа берлигизни да бериб бошаб, колхозчуланы иш кюнлерине бериб, ууакъ кегетледен уллу хайыр тюшеди.

Элден узакъ болмай колхоз къаб, агурча салгъанды. Аланы тебен джанларында талада, учу-къыйыры болмагъанча, сохан, тюрб къобуста тахтала джашнайдыла, Сентябрь ай бошалды. Къабла сойланадыла. Помидорла, шибижиле къызарыб, энишге салынадыла.

Бу уллу битимни ариу джыйыб, иш кюнлеге юлешиб, колхозчула татлы хантла этедиле. Къышха да киб къойгъандыла, киб къобуста, агурча, помидор тузлагъанбыз. Турмаланы, соханланы, сармакъланы, тюрб къобусталаны джер юйге салыб асырагъанбыз.

Байрамкъулланы А.

Соруула бла этерге иш.

1. Колхоз бачхада не затла битедиле?
 2. Колхозчула не кёгет урукъ саладыла? Кёгетле бла къалай хайырланадыла?
 3. Къышха сиз къайсы кёгетлени тузлай билесиз?
 4. Сиз бачха кёгетледен къаллайларын билесиз?
 5. Школ бачхада сиз къайсы кёгетлени битдиресиз?
 6. Сен джашагъан джерде колхоз не урукъла салады? Анда ким ишлейди? Сиз колхозгъа не бла болушасыз?
- Бу соруулагъа толу джууабла джарашдырыб хапар айтыгъыз.

Харбыз.

Татлы суулу харбызды,
Кёксюл тобдан базыкъды,
Экеуленнге исси кюн
Ол ашаргъа азыкъды.
Харбыз себиу аманат,
Ичи къызыл къанауат,
Ичин ачыб къарасанг,
Татлы суулу аламат.
Тюймелеча тизилиб
Урукълары ичинде,
Адам суйген ариу хал
Барды аны юсюнде.
Тутуш болуб тюзледе
Битедиле тамаша,
Бек сукъланыб къарарса,
Ашаргъа деб тырмаша.

С. Шахмурзаев.

Соруула бла этерге иш.

1. Сен харбыз бачха кёргенмисе? Къайда?
2. Харбызгъа ушаш не билесе?
3. Харбызны суратын сал.

Школну бачхасында.

Сентябрны биринчи кюню болду. Школда дерс башланды. Школну бачхасында битген кёгетлени джыяр заман лжетеди. Классла бары бачхада битген затланы выставкасын хазырлай тебретиле. Хар класс кесини этген ишинден эм да сынагъан затларыны юсюнден халпар джазаргъа хазырлана эди.

Выставканы кюнюнде столланы юсюнде сары къабла, къызыл помидорла тизилиб эдиле.

Уллу гардошну, чюгюндюрню, къобустаны, турманы джоппулары тура эдиле. Мияла банкачыкъланы ичинден къудоруну тюрлю-тюрлюлери, чёблеу кёрюне эдиле. Биз къызылдым быхыбызны туура джерге салгъан эдик. Салат а столланы юсюнде болгъан затланы тегерегин алыб тура эди.

Айлыкъ турма.

Агурча.

Гардош.

Турма.

Къобуста.

Шекер чюгюндюр.

Сохтала кѣзюу-кѣзюу кеслери битдирген затларыны хапарларын айта эдиле.

Экинчи класдан сабийле аланы айлыкъ турмалары, урлукъ салгъандан сора, бир айдан битди, деб хапар айта эдиле...

Соруула бла этерге иш.

1. Школ бачхада битген кѣгетлени сабийле къачан джыйыб тебрейдиле?

2. Выставкагъа не затлары элтедиле?

3. Сиз школ бачхада къаллай кѣгетлени битдиресиз, алагъа къалай къарайсыз?

4. Выставкагъа не затла этиб къошулгъансыз?

Бу башында суратлары болгъан кѣгетлени адам несин ашагъанын айтыгъыз.

А йтыллыкъ сѣзле: тюблерин, чапракъларын.

Къобуста гѣбелекке.

Джашчыкъ бачхада акъ гѣбелеккечикни тутуб юйге атасына алыб келди.

— Бу тамам заранлы гѣбелеккечиклени бириди,— деб атасы:—была кѣб джыйылсала, бизни баш къобуста болуб джугъубуз къалмаз эди,—деди.

— Энди бу гѣбелеккечик алай бир мухар зат болурму?—деб сорду джашчыкъ.

Бу гѣбелекке бек гитче гаккычыкъла табады, ол гаккычыкълада да къуртчукъла боладыла, алагъа тели кючюкле дейдиле Тели кючюкле бек мухарладыла. Аланы билгенлери ашагъан бла ёсгенди. Ала улуу болуб ёсселе, куколкала боладыла. Куколка не ашамайды, не ичмейди. Къымылдамай джатыб турады. Сора аны ичинден гѣбелеккечик болуб чыгъады.

Ма бу халда хар гёбелекке гаккыдан тели кючюкге, тели кючюкледен куколкагъа, куколкаладан да гёбелеккеге айланады.

Гёбелекке уа кёб гаккычыкъла табыб, кеси да къымылдамай, чапракъны юсюнде къалыб кетеди.

К. Ушинский.

Соруула бла этерге иш.

1. Джашчыкъ атасына нени кёргюздю?
2. Атасы гёбелеккени кёрюб не айтды?
3. Сен къобуста гёбелекке кёргенмисе?
4. Тели кючюк кёргенмисе? Куколка уа?
5. Тели кючюкню суратлаб айтыгъыз.
6. Къобуста гёбелеккеден билген хапарынгы айт.
7. Бачхаланы тели кючюклерин къоратыргъа сен не бла болушаса?

Тели кючюклени, куколкаланы, къобуста гёбелеккелени къой чыпчыкъла къурутадыла. Къой чыпчыкъланы ёлтюрмегиз!

Тушман бла шох.

Сиз чапракълада тамам ууакъ джаныуарчыкъла кѣргенигиз болгъанмыды? Аланы кѣрмеклик бек къыйынды? Ала чапракъла бетли боладыла. Ала сыртларында тамгъачыкълары болгъан гитче къамжакъчыкъла боладыла. Ала ёсген затланы сууларын ичиб, аланы къуу этиб къоядыла.

Ол къамжакъчыкъла бачхада баш къобусталагъа турмалагъа эм башха кѣгетлеге джабышыб къаладыла. Муну кѣблюгюню себебинден, быланы къурутмакълык бек къыйынды. Сѣз ючюн, была баш къобустаны чапрагъыны юсюне басынсала, учхун себилгенди деб къоярса.

Баш къобустаны чапракъларын сапын суу джугъу бусхул бла сюртюгюз.

Бу къамжакъны тушманы барды. Аны кесигизге шох этерге кюрешигиз. Ол сизге болушур. Ол кызыл къамжакъды.

Аланы танымак бек тынчды. Аланы сыртлары кызылла боладыла, сыртларында джылтырауукъ тамгъачыкълары барды. Ала джаныуар ашаучуладыла. Сиз кызыл къамжакъланы джыйыб бачхалагъа ийсегиз, ала ол биз айтхан гитче заранлы къамжакъчыкъланы ашаб бошаб къоярыкъдыла.

К. Ушинский.

Соруула.

1. „Тушман бла шох“ деб хапаргъа нек аталгъанды?
2. Адамгъа ашаргъа керекли хайырлы битимге ол къамыжакъла не хата саладыла?
3. Ол заранчыла бла кюрешмеклик нек къыйынды?
4. Сиз бачхаланы тушманларын къурутур ючюн не этесиз?
5. Бачхаланы шохларына не бла болушасыз?

Макъа.

— Макъа, макъа! Уругъуз аны!—деб, джашчыкъла кѣб джолда кычырадыла. Ала макъа адамны шоху болгъанын билмейдиле.

Кюндюз макъа къалайда болса да бир къарангы мылы джерде джукълайды. Ол ингир болурун сакълайды. Ингирде уугъа джайылады.

Ма, къурт не башха джаныуарчыкъ барады.

Джууукълашханлай, секириб, тили бла къуртну тутады. Макъаны тили—сейирлик затды. Ол макъаны аузууну арт джанына битмей, ал джанына битеди. Тилни арт джаны бошду. Макъа аны тышына атыб иеди. Тилни юсюнде джелимча тюкюрюк болады. Тутхан заты анга дженгил джабышады. Макъа тили бла къуртну, башха джаныуарчыкъланы да къагъыб алыб, аузуна тартыб къояды. Аузуна джыйыб, кѣзлерин кыса, джутуб тебрейди. Джутуб бошаб, энтда нени къагъыб алыр эдим деб къарайды.

Сау кечени макъа бачхалагъа, биченликлеге садлагъа да заран берген ууакъ джаныуарчыкъланы, къуртланы, текелемюйюзлени ашаб турады.

Макъа адамны шохуду. Макъалагъа тиймегиз.

Орусланы. А.

Бир макъа бир сагъатха джыйырма бла он къурт чакълыны къурутады. Макъаны ѳлтюрмегиз!

Соруула.

1. Макъаны адамгъа хатасы бармыды? Джокъ эсе не файдасы барды?
2. Макъа кюндюз къайда, ингирде уа къайда айланады?
3. Макъаны тили къалай ишленгенди?
4. Макъаны кѣргенмисе? Къайда? Не заманда?
5. Макъаны къурт не да башха джаныуарчыкъланы тутханын эслегенмисе?

Шекер тауланы бири.

Чюгюндюр звенону тамадасы Надя кёчюучю кызыл байракъ анга бериллигине ийнаныбды. Аны джери кыйын джерди. Алай болса да ол машинала бла джери джумушатдырыб, чюгюндюрню алай салганды.

Ол чюгюндюрню башы джерден къарарына бек ашыгыбды.

Чюгюндюр чыгъа башлагъанлай, ол звеносу бла ишлеб тебрейди. Хар ким да билген, агротехникадан сора, джери удобрение бла тынгылы этгенден сора да битимлени ёсдюрюрге болушхан бир зат барды, ол да джерге не кёз бла къарамакълыкъды. Надя бла тенглери алай къарайдыла. Аны звеносунда ишлегенле, артыкъсыз да бек Соня, Супият, Тамара, Хабибат, Кемисхан, сабанларындан къол айырмай ишлейдиле.

Областны чюгюндюрчюлерини джыйылыуларында алгъан борчларын, „Холодно-Родник“ совхозну чюгюндюр ишлеучю адамлары толтургъандыла. Быланы борч алыулары хар гектардан 300 центнер болса да, андан аслам битим алгъандыла...

Байрамукъланы Х.

Соруула.

1. Сиз ненча тюрлю чюгюндюр билесиз?
 2. Шекер чюгюндюр деб нек айтадыла?
 3. Чюгюндюрлени бетлеринде, татыуларында не башкалыкълары барды?
-

ШКОЛ, ЮЙДЕГИ, ДЖОЛДАШЛА.

Заман озуб кетмесин.

Асият бла Сафият
Тебreyдиле школгъа,
Къонгурауну тауушу
„Дженгил“ — дейди алагъа.
Кечикмейле къызчыкъла:
Бир дерс иймей арадан,
Эринмейин кюрешиб,
Билим аладыла ала.
Асият бла Сафият —
Бирге ёсген тенгчикле,
Айырмагъа окъугъан
Джети джылны ичинде.
Окъуу джылны ахыры
Джетиб къалыр деб къоркъуб,
Къайтарадыла кюн сайын,
Бирге олтуруб, кёб окъуб.
Дерсин иги окъугъан
Билим, акъыл алады.
Ма бу иште эринген
Къарангылай къалады.
Биз къадалыб окъуюкъ,
Халкъыбызгъа джарайыкъ,
Партияны джолу бла
Хаман алгъа барайыкъ.

Габийланы А.

Сентябрь.

Къачны джели келгенди,
Орамланы сибире,
Джайгъа къора дегенди,
Хорларыгъын билдире.
Сары кийим киедиле
Арбазлада терекле,
Джылы джелге иедиле
Шохчукъларын сабийле.
Омакъ болуб барады
Ойнай-кюле сабийчик.
Бетчигине урады,
Тауладан келген джелчик.
Аны школу сакълайды
Джарыкъ юле джасалыб.
Къабыргъадан къарайды
Ленинибиз ышарыб.

Хубийланы Н.

Этерге иш.

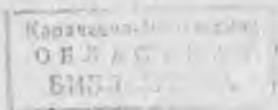
Бу назмуну азбар этигиз.

Ишленген джашчыкъ.

(Хапар.)

... Салих хар ким да джаратхан бир джашчыкъды.
Аны тиширыула бла саламлашыб озгъаны, кесинден ул-
луну ишине болушуучусу, гитчеге-уллугъа да хыны эт-
мей, ариу сѣлешиучюсю ючюн, адамла анга бек разы-
дыла. Ол машинада, не клубда, не башха адам джы-
йылычу джерде юсюне кесинден тамада барса, ол-
тургъан орнун анга бермей къоймагъанды. Ма аны
ючюн адамла анга, атасына, анасына аны окъутхан-
лагъа да улуу бюсюреу этедиле.

2 Родная речь, 2 кл. (кар.)

Салих школда, кеси иги окъугъан бла къалмай, нёгерлерине да болушуб, устазны разы этеди. Ол юйде да дерслерин этгенден сора, баш бурмай, юйде ишлерин да толу этеди.

Бир кюн Салихни атасы аны атха миндириб, хоншу тюкеннге ийди. Алай а Салих кечигиб къайытды.

— Былай кёб нек къалдынг, Салих?—деди атасы.

— Мындан ары бара бир къартха тюбедим,—деди Салих.—Аны атыма миндириб юйюне дери элтиб, тюкеннге алай баргъанма. Андан бери келе да, ауур корзинасы бла бир тиширыугъа тюбедим. Корзинасын аллыма алыб, тиширыу бла тенг келеме деб кечге къалгъанма,—деб, тартына Салих атасына къарады.

— Иги этгенсе,—деб атасы анга бюсюреу этди.

Ишленген деген сёз атха минген кибикиди. Сен бир кесек хатер этгенликге, сеннге джукъ да болмаз. Джашса, къайгъырмаз. „Хурмет этген хурмет кёрюр“—деб сёз барды. Аны унутма,—деди.

Аппаланы Б.

Соруула бла этерге ишле.

1. Салихни къаллай иги халилери бар эди?
2. Ол школда кесин къалай джюрюте эди?
3. Салих атасыны джумушуна къайры баргъан эди ат бла?
4. Китабда Салихни кечге къалыб нек келгенин окъугъуз.
5. Сиз Салихни не ючюн джаратханыгъызыны айтыгъыз.
6. Сизни къайсы кылыкъларыгъыз ушайдыла Салихни ол кылыкъларына.

Амма Майгъа хазырланады.

Джарыкъ байрам—Май
Джууукълашханлай,
Къарт амма айтды,
Тытыр хазырлай:
— Балачыкъларым,
Джан тамырларым,

Басхыч салыгъыз,
Юйню акълайыкъ.
Чабышыб барыб
Туудукъчукълары,
Нюр киби джана
Джаякъчыкълары,
Айтдыла анга:
„Болушуб санга
Акълайыкъ юйню.
Къысха заманга
Къалмасын кири“.
Аланы бири
Тытырны сюзеди
Акъгъынчы тери,
Экинчи-чабыб
Басхычха ёрлейди,
Ючюнчю къызчыкъ
Тарта тюз сызчыкъ,
Терезе бояйды,
Сабыр-сабырчыкъ.
Иш джетмей къалыб,
Орнуна барыб
Таянды амма,
Тамам къууаныб.

Дибирланы Ш.

Ана.

I.

Витя Ерошин, мартны сегизинчи кюнюнде анасын къууанч кюн бла алгъышларгъа деб, эртден бла эртде къобду. Алай а анасы фабрикагъа кетиб тура эди. Витя анда бир кере болгъан эди да анасыны къалай иш-легенин да кёрген эди. Анасы улуу станокну къатына

сюелиб эди. Станокну узунлугъуна халыла тартылыб эдиле. Анасы алгъа къарагъанлай тура эди. Къалайда болса да бир халычыкъ юзюлгенлей, ол анасы согъуучула этиучю бир башха тюрлю туюмчекчик этиб алай джалгъай эди.

„Къайгъырмаз, школдан келгенден сора алгъышларма“,—деб Витя былай айтды.

Школгъа келгенинде да Кира Петровна деген класс тамаданы къууанч бла алгъышлады.

„Сау бол“,—деб, ол бютеу классха табеллерин чачыб башлады.

Витя табелин алды. Башы салынды. Бютёулей болгъаны да юч, орус тилден а бир улуу кёксюл эки салыныб тура эди.

Кира Петровна:

— Ерошин, бир кесек къадалыб окъу!—деди. Витя дерсле бошалгъандан сора, юйге айланды.

Ол бек акъыртын атлай эди. Анасы аны табелине разы болмазлыгъын биле эди. Анасы къаты адам эди, кеси да иги ишлей эди. Джашыны да иги окъурун сюе эди.

II.

Витя не акъырын келсе да, юйге джетди. Анасы юйге келиб тура эди. Джашына ыйнакълаб тюбеди.

— Салам Витягъа! Тиширыуланы кюнлеринде анангы нек алгъышламайса?

— Алгъышлайма,—деб Витя мыдах айтды.

— Сау бол, алай мыдах нексе?

— Бош, кесим алай!

— Табелинг къайда? Мени бюгюн не бла къууандырлыкъса?

— Бир зат да хазырламагъанма! Кёргюзюрча затым джокъду.

— Алай деген неди?

— Алайды... Кира Петровна отметкаланы тюз салмагъанды!—деди Витя.

— Тюз салмагъан деген неди? Табелинги дженгил кёргюзчю!—деб анасы ачыуланды.

Витя сумкасын къазыб, табелин анасына узатды.

Анасы джукъа китабчкъны ачыб окъуй, джашына эрши къарады.

Осал! Бизни тукъумубузну ыйлыкъдыраса!—деб ачыуланды. Бизни тукъумубузну, Ерошинлени, сыйларын кёредиле, сен а ыйлыкъдыргъан этесе!

— Алай айтма, алай айтсанг, кетиб къаллыкъма,—деди Витя.

— Къайры барлыкъса!—деди анасы.

— Билеме, къайры барлыгъымы, кетерме да къалырма,—деб Витя джууаб этди.

III.

Витя пальтону бла бёркюн алыб орамгъа кетди.

Ол районну культура эм солуу паркына кирди...

Тереклени арасы бла къызыл къумач тартылыб анга да: „Джашасын халкъла арасында тиширыуланы кюню!“—деб джазылыб эди.

Паркны арасында фанерден этилген къангагъа „Бизни районну иги адамлары“ деб джазылыб эди.

Анда кёб адамны сураты бар эди. Алайына Витя суратланы бирин таныгъанча болду. Ол иги къарады. Уллу джити кёзле, къашлары бир бирине джууукълашыб, башында джаулукъчугъу... Анасына бек ушады. Тохтагъыз, да бу мени кесими анам болур дейме. Олду да! Ма суратны тубюнде джазылгъан да:

„Иги ишлеучю тиширыу Ерошина“. Витя анасыны суратындан кёзюн айырмай кёб турду. Озуб баргъан бир адам да къайытыб суратлагъа къарай тебреди. Витя тёзелмей:

— Кёремисе, бу Ерошина Евдокия, мени анамды!— деди.

Ол адам:

— Тюздю! Ушайды! Аферим, джигитчикге, алгышлайма,— деди.

„Мени нем джигитди? Анамды джигит“,— деб, Витяны кёлюне былай келди. Алай болса да аны джюреги бек кьюанды... Хар озгъан адамгъа:

— Кёремисиз аны... Ерошина Евдокияны... Ол мени анамды,— деб махтана эди.

IV.

Алай эте къарангы болду да Витя юйге кетди.

— Экиле алыучу келди,— деб анасы мында былай тюбеди.

— Келди,— деб Витя джууаб этди. Ол бир кесек тынгылаб туруб:

— Анам, сен кёргенмисе?— деб сорду.

— Кимни?

— Кимни? Иги ишлеген тиширыуну— Ерошина Евдокияны деб, Витя ачыкъ кесгин сёлешди:

Анасы:

Къайда?— деб кычырды.

— Ма анда паркда... Кел барайкы!—Ол кыой-май анасын кийиндириб, паркга алыб барды. Кеч болгъан эди, алай а фонарны жарыгы районну алчы адамларыны суратлары салынып тургъан кыанганы ачыккы жарыта эди.

Анасы кесини суратына сейирсиниб кыарай эди. Витя уа анасыны кыолундан тутуб:

— Анам, сен кыоркыма... Сени кыылыккыдырлыккы тюлме... Мен кесими тюзетирме,—дей эди.

— Болсун, балам, болсун!—деди анасы, Витяны кыучаккылай.

Я. Тайцдан.

Соруула бла этерге иш.

I.

1. Витяны анасы кыайда ишлей эди?
2. Ол фабрикакы баргъанында, не кырген эди?
3. Ол анасын Сегизинчи мартда нек алгышылаялмай кыалгъан эди?
4. Витяны табелинде не отметкалары бар эдиле?
5. Витяны кыылыгыын жаратамысыз?

II.

1. Витя школдан келиб, анасын кыргенинде, нек алгышыламай эди?
2. Анасыны джанына не кычюн тийди?
3. Витяны табелинде орус тилден экини кыргенинде, анасы не айтханын кытабдан табып окыугууз.

III.

1. Витя кыуден кыайры кетген эди эм да нек кетген эди?
2. Анасыны суратын алчы адамланы суратлары бла кыргенинде, Витя кыалай болду?
3. Ол заманда неге кыыйналды?
4. Сени ананг кыайда ишлейди?

IV.

1. Витя кыуге келгенинде, анасы кыалай, не айтды?
2. Ол анасын не хапар айтып кыууандырды?
3. Витя анасын кыайры элтди?

4. Витя анасына не сѣз берди? Китабда ол джерчикни табыб окъугъуз.

5. Фабрика тиширыуланы къралла арасы кюнюнде кесини алчы адамларын къалай этиб танытды?

6. Биринг Витя, биринг анасы, биринг да автор болуб окъугъуз.

Ана.

Ана деген сыйлы ат,
Джюреклени джылытад.
Огъурлуду ол бизде,
Турлукъду эсибизде,

Кючюн менден аямай,
Менден эригиб кълалмай,
Бешик джыр айта манга,
Кѣб кече чыкъгъанд тангнга.
Сууукъ ашны ашатмай,
Киши кълolgъа къларатмай,
Терс атласам, джаратмай,
Меннге кирсиз кийдириб,
Кѣб затланы билдириб,
Окъутаса школлада,
Ленин кѣргюзген джоллада.

Джазаланы У.

Кѣк чапракълa.

Катяны эки джашил карандашы бар эди. Ленаны уа бири да джокъ эди, Лена Катядан:

— Меннге бир джашил карандашынгы былай бир бер,—деб тиледи. Катя уа:

— Анама бир сорурма,—деди.

Экинчи кюнюнде эки кълызчыкъ да школга бардыла.

Лена:

— Ананг эркинлик бердими?—деб сорду.

— Анам а эркинлик бергенди, кърнашыма сормагъанма ансы,—деб Катя ахсынды.

— Алай эсе, кърнашынга да сор,—деди Лена.

Катя экинчи кюн школгъа барды.

Не, кърнашынг эркинлик бердими?—деб сорду Лена.

— Кърнашым да эркинлик бергенди, алай а сен карандашымы сындырса деб къркъама.

— Мен акъырын, сындырмай боярма,—деди Лена.

— Эсле,—деди Катя, кыйма, бек басма, ауузунга да элтме, кѣб сурат да салма.

Лена:

— Мен къуру тереклени чапракъларын, сора хансны джашил боярыкъма,—деди.

— Ол кѣбдю,—деб Катя къашын-башын тюйдю, кесин эрши этди.

Лена анга къараб, туруб кетди. Карандашын да алмады.

Катя сейирсиниб ызындан чабыб:

— Не болду сеннге? Ал!—деди.

Лена:—Кереги джокъду,—деди.

Дерс башланганында, устаз:

— Леначыкъ, сени суратынгда тереклени чапракълары кёк некдиле? —деб сорду.

— Джашил карандашым джокъду.

— Нёгерингден нек алмадынг?

— Лена: тынгылады. Катя уа къыб-къызыл къызарыб, былай айтды:

— Мен а берген эдим, ол кеси алмады ансы,—деди.

Устаз экисине да къараб.

— Бергенинги адам алырча, алай берирге керекди,—деди.

Соруула бла этерге иш.

1. Лена Катядан не зат тилей эди?
2. Катя не сылтаула сала эди?
3. Лена чапракъланы кёк нек боягъан эди?
4. Катяны бети нек къызаргъан эди?
5. Катяны сылтауларын табыб окъугъуз.
6. Катяны къызгъанч болгъаны не затдан белгили болады?
7. Аны орнуна болсагъыз, къалай этерик эдигиз?

Окъуучуну джыры.

Юйге берилген дерслени
Тикрал этиб окъуб,
Бетинг кирди, багъанг бирди
Демесинле деб къоркъуб,
Эртде туруб, бет-къол джууб,
Ауузланыб, кийиниб,
Мен келеме школума,
Ойнаб, кюлюб, суююнуб.
Эринмейме, эрикмейме
Не къалмайма дерс ийиб,

Устазыма тынгылайма
Акъял бѣлюб, эс ийиб.

.
Хар кюн сайын билимиме
Джангы билим кѣшарма.
Кѣаджыкѣмайын онунчуну
Медаль бла бошарма.
Аны бла тохтамазма
Алчы малчы болмайын,
Окѣуб медаль такѣгѣанымча,
Ишлеб орден алмайын.

Семенланы А.

Этерге иш. Окѣуб, хапарын айтыгѣыз.

Тау бла таулу.

Джан бла тѣнгек тау бла таулу.
Таулу былай нек сюеди тауну?!
Бирча кѣреди ол джаз бла кюзню.
Бирча сюеди ол тау бла тюзню.
Бирча уруналла таулу эм тюзлю.
Алай юретеди партия бизни.
Урунуу бизде—джашауну ийеси.
Сюерге джюрек эркинди кеси.
Тауду таулуну табхан анасы.
Туугѣан тыбыры, ѣсген кѣаласы.
Аллай джер джаннга бек татлы тиеди,
Таулу да тауну аны ючюн сюеди.

Семенланы А.

Соруула бла иш.

1. Тау бла тюзню башхалыгѣы неди?
2. Сиз тюзню кѣргенмисиз?
3. Бу назмуну азбар этигиз.

Эринчек бла чыпчыкчыкъ.

(Якут таурух).

Дунияда бир эринчек бла чечетка атлы бир чыпчыкчыкъ джашагъандыла. Бир джолда, джай эринчекге кюн исси тийгенди.

— Ой, къалай иссиди! Ой, бусагъатда сууда джууунургъа къалай иги эди!—дегенди.

Чечетка анга:

— Да неге къарайса, джууун,—деб джууаб этгенди.

Эринчек суугъа кириб джууунургъа бек разы болгъанды, алай а тешинирге эринген этгенди.

— Сеннге джууун деб айтыргъа уа тынчды. Мен а суугъа кетерге боллукъма.

— Къамишге къадал, ол заманда батмазса.

— Да къамиш къолуму кессе уа?

— Тери къоллукъла сал.

— Ала джибирикдиле.

— Джууунуб бошасанг, кебдирирсе.

— Кебдиреме десем, джылтырыб къаллыкъдыла.

— Джамарса.

— Джамайма деб ийнени къолума чанчсам а?

— Бармагъынга оймакъ сал.

Гитче чыпчыкъны юретгени эринчекге ачыу болгъанды. Ол чыпчыкчыкъны тутаргъа деб узалгъанды. Чыпчыкчыкъ а къанатчыкъларын къагъыб учуб кетгенди.

Соруула бла этерге иш.

1. Бу таурухда нени юсюнден айтылады?
2. Эринчеклик адамгъа джараймыды?
3. Бу таурухну ючеулен болуб окъугъуз.

Ахматчыкъны джангылычы.

I.

— Амма, бери къара! „Беш!“—деб, джашчыкъ орамдан огъуна кычыра, чынгай, юйню арбазына кирди.

— Ариу Ахматчыкъ, алай керекди! Зухра къадалыб кюрешеди, сен да алай этерге керексе,—дей къарт амма, джашчыкъгъа да къарамай, эски джаяды.

— Бар, ашарыкъ хазырды, школ кийимлеринги тешерге унутма.

— Да бери бир къара сен!—деб туудугъу, сумкачыгъы бла къабыргъасындан тюрте, кёк тышлы тетрадны ёрге узатыб, амманы джыйырылыб, къартакъарта болуб тургъан сакъал тюрбуне тиреди.

— Ма былай акъыллыды бизни Ахматчыкъ! Мындан ары да алай окъу, джашым! Атанга, ананга да кёргюз!—деб, созулгъан тауушу бла сёлеше, ишине бурулду.

Ингирде барысы да юйге джыйылдыла. Ахматчыкъ „бешни“ сагъынмады. Кеси да ойнаб, ашхамда келди.

II.

Экинчи кюн биягъы юйдеги столну тегерегинден тынгылашыб олтургъан заманда, амма эринлерини учларын аз ышартыб, махтанган халда:

— Бизни Ахмат энди окъууда „беш“ алыб башлагъанды — деди.

— Аферим, аферим! Атасы темир эритиучю, джашы уа—металлург боллукъду!—деб атасы ышарды.

— Джашым, „бешни“ не зат ючюн алдынг, айт ханпар?—деб, анасы татлы тил бла сорду.

— Кирсиз джазгъаным ючюн,—деб кёзлерин да

табакъгъа чыракъ ийиб, Ахмат бек акъыртын джууаб этди.

— Ахматчыкъ, кѣргюз!—деди Зухра. Ахмат аны айтханын онгсунмады. Гурушха сыфатда:

— И-и... джокъду мени бешим.

— Алай дегенинг, неди, Ахматчыкъ!—деб амма орнундан ёрге къобду...

Ахмат бурнун тартды, мушулдады, джукъ айтмады.

Зухра Ахматны сумкасындан тетрадын чыгъарыб:

— Бош ишекли боласыз, „5“ барды!.

Ахмат, сен кесинг бусагъатда айтхан эдинг да, сени „бешинг“ болмагъанын? Бу не ишди?—деб сорду атасы.

Ахмат тынгылады...

— Сора ким салгъанды сеннге бу „5“-ни,—деб дагъыда сорду атасы.

— Ке-сим,—деб Ахмат кючден айтды.—Меннге устаз къачан отметка салады деб сакълай-сакълай турдум, салмады. Сора мен кесим „бешни“ салдым,—деб, Ахмат джыламсырай айтды.

— Мен бюгюн огъуна устазынга айтыб билдирей-йим. Тамбла дерсинги сѣзсюз сорлукъду—деб, атасы сѣзюн бошагъынчы, Ахмат:

— Энди алай этмем, дерслерими да иги окъуб турурма,—деб, тетрадха узала, стол джанына олтурду.

С. Кунов.

Соруула.

1. Ахматчыкъны кылыгъын къалай кѣресиз?
2. Анга къаллай джашчыкъ дерге боллукъду?
3. Ол „5“ ни нек салгъан эди?
4. Атасыны сѣзлерин китабда табыб окъугъуз.
5. Ахмат кесини терслигин не заманда ангылады, къалай айтды?
6. Сизни, Ахматча, ётюрюк айтханыгъыз болгъанмыды?

Къаджыкъмагъан Юн-Су.

(Къытай таурух).

Эртде-эртде аты Юн-Су болгъан бир джашчыкъ джашагъанды. Аны атасы ёлгенди. Ол джангыз анасы бла къалгъанды. Джарлы болгъандыла. Юйлеринде джукълары болмагъанды. Бир-бирде уа аланы юйлеринде бир къош уууч пиринч да табмаз эдинг.

Юн-Суну окъургъа заманы болмагъанды, аны бла бирге джазаргъа не къагъыты, не мерекеби, не да кисточкасы джокъ эди. Алай болса да Юн-Су: „Окъуйма“,—деб джюрегин ишге байлагъанды.

Эртденбла ол кеслерини бай хоншуларына барыб айтханды:

— Юйюгюзде джумуш эте туругъа адам излейсиз деб эшитген эдим. Мени алыгъыз. Джылым аз болгъаны кертиди, мен да кёб излемейме. Излегеним джангыз сени сабийлеринги окъугъанларына санлаб бир къарай туругъа къой, аны бла мен разы боллукъма,—дегенди.

Бай къууанганды: джал бермегенлей, ишчи табдым дегенди да алгъанды.

Эртденден башлаб ингирге дери Юн-Су байны юйюнде джумуш этгенди. Кир эм да ауур ишлени анга этдире эдиле. Алай а аны ючюн Юн-Сугъа заман замандан байны сабийлери окъугъан китаблагъа къараргъа бола эди. Бир бирледе сау дерсге тынгыларгъа да мадар таба эди. Устаз келсе, ол да мюйюшде бугъа эди да тынгылай эди. Алай бла бир джылдан кеси сёзлени окъуб тебрегенди. Алай а оюн неди десенг, джаза билмегениди! Джазар заты джокъ, Юн-Су сакъышлы болгъанды. Мадар да табханды.

Юн-Су кесини анасы бла тенгизни бойнунда бир гитче юйчюкде джашагъанды. Сууну толкъунлары сау

кюнню узагына джумушакъ къумну салыб, тюзетиб тургъандыла. Сора Юн-Су бир узун таякъны алыб, тенгиз джагъасына баргъанды. Дженгил огъуна къумда сѣзню суратын салгъанды. Суу толкъун келиб уруб сѣзню джуууб кете тургъанды. Дагъыда джазгъанды— аны да башха толкъун джуууб къоратханды. Былай этиб бу кисточкасыз, къагъытсыз учу-къыйыры болмагъанча бир джазаллыкъ болгъанды. Аны китаблары уа джокъ.

Бир джолда келиб ол кеси тургъан байгъа былай айтханды.

— Мен сизде джалсыз ишлеб турама. Энди джал беригиз деб тилейме. Алай болса да сиз кесигизни китабларыгъызны окъуй турургъа къойсагъыз, мен энтда сизге бир джылны ишлерге сѣз береме.

Бай иги джумушчудан къуру къалмаз ючюн, китаблагъа къарай турургъа эркинлик бергенди.

Энди Юн-Суну китаблары да болду. Къыш джууукълаша эди. Кюнле къысхагъа бара эдиле. Юн-Су

къарангы болгъунчу ишлерге керек болду. Кюн аязчыкъ эте эди. Юн-Су алай джарлы эди, чыракъ этерге джаучукъ алыргъа джугъу джокъ эди. Алай болса да ол къаджыкъмай эди. Ай чыкъса, ол ай джарыкъ бла окъугъан джазгъан да этгенди. Ай джарыкъ болмаса уа Юн-Су таладан кече джылтыраучу къамжакъланы джыйыб, бамбук таякъчыкъгъа джабышдырыб, кече аланы джарыкълары бла да окъугъанды. Кёб джыл кетгенди. Юн-Су кесини этген муратына джетгенди, ол уллу билимли адам болгъанды. Бусагъатда да гитче джарлы джашчыкъны—Юн-Суну—къаджыкъмай кюрешгенин унутмайдыла.

Соруула бла этерге иш.

1. Юн-Су джалсыз джумушха нек джарашхан эди?
2. Ол къалай ишлегенди?
3. Юн-Су окъургъа къалай юреннгенди?
4. Къайда, къалай джазыб тургъанды?
5. Юн-Су экинчи джыл нек ишлегенди байгъа?
6. Къыш къалай окъугъанды?
7. Юн-Су къаджыкъмай кюрешгени ючюн къаллай адам болгъанды?
8. Китаб да, оноу да, окъуу да байлада болгъан заманда Къытайда джашагъан байланы сабийлери бла, джарлыланы сабийлерини юсюнден ангылагъаныгъызыны джарашдырыб айтыгъыз.

САУЛУКЪ САКЪЛАУ

Ушакъ.

Мен экинчи классда окъуй эдим. Бир кюн бизни классха школну врачы кирди. Классда барыбызны саулукъларыбызгъа къарады, кирсиз сабийлеге бюсюреу этди.

Сора бизни бла ушакъ этиб башлады:

— Бизни Совет джуртубузда хар адам саулукълу эм билимли болуб ёсерге керекди. Саулугъу иги болгъан адамны джашауу къууанчлы, джарыкъ болады. Ол себебден кесигизни кирсиз тутугъуз.

Исси кюнлени, кёгетни, хансны сабийле бек сюеди-ле. Алай а бу кёзюуде ауруу да кёб чыгъады. Адамны саулугъун джашауун бузгъан ауруула бла кюреширге керекди.

Быллай аурууладан адам кесин къалай сакъларгъа боллукъду?

Кирсизликни тутаргъа, ашарны аллы бла къол джууаргъа, джуумай кёгет ашамазгъа, юй хайуанла бла ойнамазгъа, итни, кишдикни юйде тутмазгъа, алагъа тиймезге, юйню, межамны тегерегин таза тутаргъа керекди.

Хар сабий джаз болгъанлай, докторгъа кесин кёр-гюзюб, ол буюргъанча сууда джуууна, кесин кюннге къыздыра билирге керекди. Джукъгъан аурууладан

кесинги сакълар ючюн, заманында аурууладан сакълагъан прививкала этдирирге керекди.

Кирсиз хауаны солургъа: юйню ачыб, юйге таза хауа иерге, джатхан орнунгу таза тутаргъа керекди. Хар эртден сайын физкультура этерге, юсюнгу суу джан джаулукъ бла сюртерге, тишлеринги, тырнакъларынгы, къулакъларынгы кирсиз тутаргъа керекди,— деб врач сёзюн бошады.

Класда окъуучула врач айтханны толтурургъа сёз бердиле.

Соруула.

1. Адам саулукълу болур ючюн, кесин къалай тутаргъа керекди?
2. Ауруудан кесин сакълар ючюн не этерге керекди?
3. Сиз саулугъугъузну къалай сакълайсыз?
4. Класны къалай тутасыз? Дежурный болсагъыз, не этесиз?

Санитар къызчыкъны не этгенини хапарын айтыгъыз.

Этерге иш.

Тюбюнде суратха къараб, хапар джарашдырыб айтыгъыз.

Окъуучуну кюню.

Аслан бла Абрек бир тийреде ёсген тенг джашчыкъладыла. Экиси да экинчи классны окъуучуларыдыла.

Аслан дерслерин иги билген, саулукълу, ишни суйген тири сабийди. Аны заманы: дерс окъургъа, ойнаргъа, суйген къарт атасына болушургъа, къарыусуз окъугъан тенглерине болушургъа, кесинден гитче сабийлени булджутургъа, дагъыда башха керекли затлагъа эркин джетеди.

Абрек а сазбет, ишлерге суймеген, эринчек сабийди. Аны заманы къуру ойнагъандан башха затха джетмейди.

Бир джолда Абрекни анасы Асланнга:

— Аслан, джаным, экигиз да бир классда окъуй-

суз. Сени хар затха заманынг къалай джетеди. Абрек ингирде дерс этерге олтургъанлай, джукълаб къалады,—деди.

Аслан ышара:

— Абрекни фахмусу игиди, алай а ол аны хайырландыра билмейди. Дерслеге иги тынгыламайды, кюнюн тюз ашырмай, зыраф ийеди, деди.

Абрекни анасы сейирсиниб:

— Сора къалай ашырыргъа керекди ол кюнюн?—деб сорду.

— Ма, устаз бизге школда берген эди. Мен бу къагъытдан башха къагъытха кѣчюрюб, стол юсюнде рамкагъа салыб турама. Мында джазылгъанны толтурама,—деб, бир къагъытны чыгъарыб, окъуб тебреди.

7 сагъатха—Орундан къоб.

7 сагъат 30 минутха—Орнунгу джый, санынги ийле, бетинги, къолунгу, тишлеринги тазала, кийин.

8 сагъат 20 минутха—Эртден ушхуур аша, школгъа бар.

13 сагъат 30 минутха дери—Дерследе, кружоклада бол.

14 сагъат 30 минутха дери—Юйге кел. Бет-къол джуу, аша.

17 сагъатха дери—Ойна, тюрлю-тюрлю сан къымылдатхан оюнланы, сейир китаб окъу, юй джумушда болуш.

19 сагъат 30 минутха дери—Юйге берилген дерслеринги эт.

20 сагъатха дери—Айлан, тынч оюнланы ойна, юй джумушха болуш, ингир ушхуур аша.

21 сагъатха—Джукъугъа хазырлан, кесинги таза-ла: аякъ, бет-къол, тиш джуу, орнунгу эт.

21 сагъатдан эртден 7 сагъатха дери—Джукъла,—деб, Аслан окъугъанын бошады.

— Бу джорукъланы толтурса, Абрек саулукълу, ариу халили, иги окъугъан сохта боллугъуна сёз джокъду.

Г. И. Осокина

Кесинги заманынга кесинг ийе бол!
Иш бла оюн нёгердиле!
Ишге заман—оюннга сагъат!

Этерге ишле.

Сиз иш кюнюгюзню къалай ашыргъаныгъызны айтыгъыз. Бу хапаргъа соруула джарашдырыб, нёгерлеринге бер.

Тютюнде никотин деб уу барды. Ол тютюн ичген адамны саулугъуна уллу заран береди. Аны бир тамчысындан къоян ёледи. 50 миллиграммдан адам ёледи. Бир „Казбек“ папиросуни никотининден ат ёлюрге боллукъду. Саулугъунгу сакъла, тютюн ичме!

Эсли джаш.

(Таурух.)

Бир къарнаш бир къарнашха къонакългъа барыб, эшегин арбазда такългъанды. Эшек, кълаллайла эсе да, ычхыныб кетгенди. Эки къарнаш да эшекни излей теб-регендиле. Джолда алагъа бир джашчыкъл тубегенди.

Ала анга!

— Эшек кёрмедингми?—деб соргъландыла.

— Кълаллай? Сол кёзю сокълур, бир арт аягъл асхакъл, аны юсюнде да эсги кёк машогу бла ичинде да арпасыбламы?

— Хо, хо, ол кесиди...

— Огълай, кёрмегенме,—дегенди джашчыкъл.

— Сен аны ышанларыны барын да алай ариу айта тураса сора, къалай кёрмейсе?—деб, эки къарнаш да анга хыны этгендиле.

Ала джашчыкъны кьоймай, тёреге эшекни урлагъанды деб, зор бла алыб баргъандыла.

Тёреге джашчыкъ былай джууаб бергенди.

— Сора мен сокъурмамы? Мен эшекни ызын джолда кёрдюм. Аны онг арт аягъы джолда, башха аякълары этгенча, терен ыз этмей баргъанды. Алай болса уа, эшек ол аягъындан асхакъ болургъа керекди. Джолчукъну кьуру онг джанында ханслары ашалыбды. Ол себебден эшек сол джанында хансны кёрмейди. Сол кёзю сокъурду. Андан сора эшек джолда бара, кесин терекге ышыб, терекни къабугъунда кёк халыла къалгъандыла. Машокдан арпа бюртюкле акъгъандыла, ол себебден мен аны эсги болгъанын билдим. Быланы барына да тынгылаб, тёре, эки къарнашха да урушуб джашчыкъны юйюне ийгенди.

Соруула бла этерге иш.

1. Эшек къайдан кетгенди?
 2. Къарнашла эшекден кимге хапар соргъандыла?
 3. Джашчыкъгъа къаллай джашчыкъ дерге боллукъду?
 4. Бу таурухну биринг джашчыкъ, биринг эшекни ийеси болуб, биринг да автор болуб окъугъуз.
-

Биз ишлейбиз.

Совет джерле бек уллудула,
Этилик иш кёбдю алада.
Биз ишлейбиз шахтала, вышкала, домнала,
Электростанцияла эм да аламат джолла.
Колхоз тюзлеге, узакъ джерлеге
Минг-минг тракторла салгъанбыз,
Биз кесибизни къууанч ишибизни
Октябрда хорлаб алгъанбыз.

Миллер.

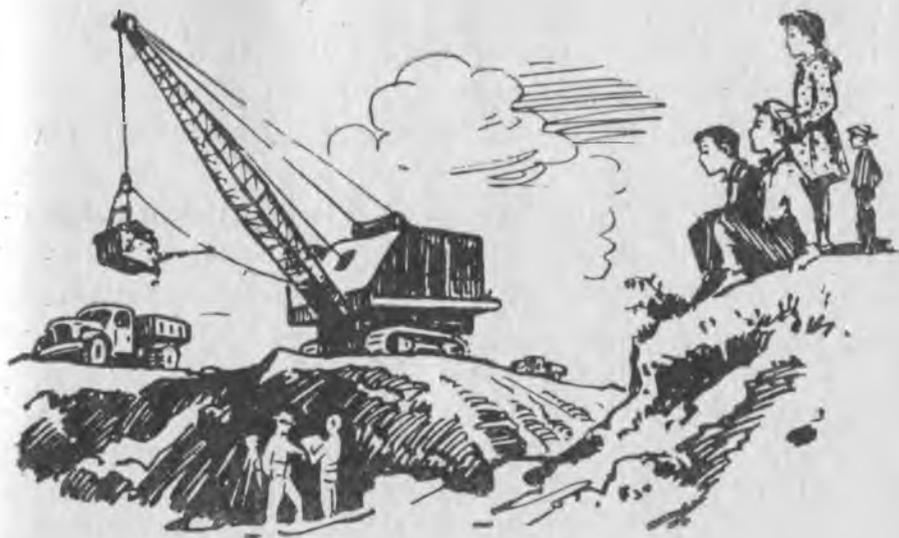
Джангы шахар.

Таня бла Галя тик джарны кыйырына чыкъдыла:
Аланы тюблеринде, теренде, бек уллу джаныуарлача,
бир сейир машинала джюрюй эдиле.

Аланы бир къауумлары джерни къобарыб, таулача,
къалаб бара эдиле. Бир къауумлары уа, быхыны тах-
дадан тартыб алгъанча, тюкгючлени тамырлары бла
къобарыб алыб бир джерге къалай эдиле. Алай а ба-
рындан да бек Таняны сейирсиндирген джарны кыйы-
рын къазгъан машина эди.

Ол машинаны да кыйырында чолпусу болгъан узун
къолу бар эди.

Къызчыкъла ол сейир къолгъа эртден ушхууур
ашарыклары эслерине тюшгюнчю къараб турадыла.

Кёзлери кыймаса да, юлерине кетдиле. Ингирде атасы ишден кыйтханында уа, Таня:

— Атам, анда, ол тюз джерде, не этедиле? Алайда не зат боллукъду?—деб сорду.

— Анда шахар боллукъду, Танюша, биз анда джашарыкъбыз. Сен а окъугъан этериксе,—деди атасы.

Таня бла Галя ол джаргъа хар кюн сайын баргъанча бара джангы затла кёре эдиле.

Дженгилде ол тюзню джырыб темир джол ётдю. Паровозла кыйчырыб, вагонла джорюб башладыла. Андан сора кёб ящиклени да келтирдиле, аллына тенг этиб эки тизгиннге тиздиле.

Бир кюн атасы да, Таня да эртенбла огъуна джаргъа тебретдиле. Таня Галягъа кыйтыб, ючюсю да кёкеллени арасы бла атландыла. Келселе уа, аллайгъа келсинле, кёзлери кёргеннге да ийнанмай эдиле.

Ол кёб ящикле къаланнган джерде, терезелери, эшиклери, коридорчукълары бла джангыз бир кюннге джангы ариу юле ишлениб, сау орам къуралыб тура

эди. Бир кѳауумларыны алкѳын башлары джабылмагѳан эди. Бир кѳауумларыны уа башлары да джабылыб, оджакѳлары да бар.

Таня бла Галя асыры кѳууаннгандан кюлдюле. Атасы уа:

— Ма сизге сахар!—деди. Дагѳыда эки кюнден Таня да, Галя да, алача шатырлада джашагѳанла бары да, джангы юлеге кѳчдюле, сахар адамладан толду.

Юйледе радио согѳулду. Терезеледе джарыкѳ кѳрюндю. Кранладан суу чыкѳды, телефонла зынгырдадыла, тюкенле ачылдыла. Бир юйде уа, тамам уллу юйде: „Школ“—деб джазылгѳан эди.

А. Некрасов.

Соруула бла этерге иш.

1. Таня бла Галя не кѳрдюле? Неге бек сейирсиндиле?
2. Сен аллай машина кѳргенмисе? Аны аты неди? Кѳайда кѳргенсе?
3. Атасы бла Таняны ушакѳларын китабла табыб окѳугѳуз.
4. Тюзню ортасы бла не зат ѳтген эди?
5. Экинчи кере Таня да, атасы да, Галя да джаргѳа келгенлеринде, неге тамаша болдула?
6. Джангы сахаргѳа кимле кѳчдюле?
7. Сен сахар кѳргенмисе? Шахарда юйле ишленген кѳзюуде болгѳан эсегиз, хапар айтыгѳыз.

Кѳарачай сахарыма.

Тансыкѳ болуб кѳбден бери,
Бир да чыдаб тѳзалмай,
Шахарыма мен келеме
Кенгден кѳараб, кѳз алмай.

Таракѳ тишлей, джити таула
Мийик туруб, сюелиб,
Энчи салам мен береме,
Минги Таугѳа ийилиб.

Къобан суу бла Теберди
Къучакълашыб ётелле,
Толкъунлары джылтыраб,
Суу мынчакъла бюркелле.

Хайда джашна, чакъ, сахарым,
Кёк суула бла къайылыб,
Сени башха сахарладан
Бек сюеме айырыб.

Сюйюнчланы А.

Соруула бла этерге ишле.

1. Сен Къарачай сахарны кёргенмисе?
2. Къаллай джерде орналгъанын сына.
3. Къарачай сахарны джанлары бла къайсы суула ётедиле?
4. Назмуну азбар этигиз.

Почтаны фабрикасы.

I.

Москвада мингле бла почта ящикле бардыла. Алай а сиз письмогъузну къайсы ящикге атсагъыз да, ол къалайда атылса да эшигини башына „Главный почта-тамт“ деб джазылыб тургъан бир уллу юйге тюшмей къаллыкъ тюлдю.

Была бары да гитче письмочукъла ючюн ишлейдиле. Бу алай бош зат тюлдю. Не гитче письмочукъну ичинде да бек магъаналы хапарла болургъа боллукъдула.

Бизни письмоларыбызгъа „Почта фабрикада“ не этедиле?

Москвадан хар кюн сыйын онла бла поездле кетедиле. Ала бла письмоланы да ашырыргъа керекди.

Алай а алгъы бурун почтаны сайлаб джарашдырыргъа керекди. Хар письмо да кесини поездине тюшерге керекди.

Письмоланы къайры баргъанларына кёре айырадыла. Бир джерге барлыкъ письменны бир табхагъа саладыла, башха джанына барлыкъла да бир башха табхада турадыла. Хар письменгъа „Москва, бу число“ деб мухур басадыла.

Ол затха ишленген бир машина письменны къалаула этиб байлайды. Ол байланганны машоклагъа джыядыла.

Аланы джурюй тургъан лента энишге тюшюреди. Письмола машинала бла вокзаллагъа, аэродромлагъа кетедиле.

Ол машокла ызларына тюрю-тюрю джерледен Москвагъа келген письменла бла пакетлени алыб келедиле. Хар бир конвертде „Москва“ деб бу сёз джазылыбды.

Бир талай сагъатдан бу письменны ара шахарыбызны районларына элтедиле, эм джюзле бла почталонла белибауларында ауур сумкалары бла кеслерини хаман джурюючю джолларына — орамлагъа, гитче орамчыкълагъа, басхычлагъа джайылыб тебрейдиле. Сабийле, эшиклени ачыгъыз! Почта! Сизге письмен!— дейдиле.

М. Ильин.

Соруула бла этерге иш.

1. Письмоланы почта ящикге атхандан сора ала къайры тюшедиле?

2. „Главный почтамт“ деген юйде письменны къалай айырыб джарашдырадыла?

3. Письмоланы юйлеге къалай табдырадыла?

4. Кесинг джашагъан джерде почтагъа барыб, соруб хапарлы бол. Билген затынгы школда негерлеригизге айтыгъыз.

Биз шахарда болдукъ.

I.

Базар кюнню ал кюнюнде атам бла анам базаргъа барыргъа деб оноулашхан эдиле.

Мени шахаргъа барыргъа кѣзюм къарагъанын билиб, атам меннге:

— Шахарда кесинги джюрюте билликмисе?—деб сорду.

— Халкъ къалай джюрюй эсе, мен да алай джюрюрме, неси барды. Орамны сал да бар да тур,—дедим мен.

— Огъай, Мурат, алай боллукъ тюлдю. Сен айтхан бла джюрюсенг, сен кесинги автомашинагъа, не троллейбусха басдырыб къоярыкъса. Шахарны орамларында тюз джюрюр ючюн, аны джорукълары билирге керекди,—деди.

— Ол джорукъланы меннге юрет,—деб атамдан тиледим.

Атам меннге:

— Сора эсингде тут,—деб былай юретди.—Шахарны орамларыны бир джанындан бир джанына къалайдан да ѳтюб кетерге болмайды. Аны адам ѳтюучю джери барды. Андан сора, трамвай не да троллейбус кете тебрегенлей минерге, не да тюшерге болмайды.

Дагъыда сен билирге керекли затла бардыла. Машина бара тургъанлай, артында къызыл лампачыкъ джанса, аны тохтары бил, не уа аны онг джанындан не сол джанындан лампачыгъы джанса, ол онг не да сол джанына буруллугъун бил. Кесинги да анга кѣре джюрюте бил. Быланы эртденблагъа дери унутмай иги билиб турсанг, биргеме шахаргъа элтирикме,—деди.

II.

Атам юретген затланы унутуб кьояма деб, кёзюме джукъу кирмей, кечени ауурлугъу кетгинчи туруб, алай джукъладым. Эртденбла да атамдан алгъа уяныб, аны да кьобардым. Ол юретгенлени унутмай айтханымда, атам сейирсиниб:

— Джигит болдунг, унутмай тураса, хайда кийин да хазыр бол,—деди. Мен хазыр болургъа машина да келди да шахаргъа кетдик. Шахарны кенг, кирсиз орамлары адамдан толу эди.

Кесин джюрюте билмегеннге кьоркьуу уллу эди. Машиналаны тублерине тюзкюб кьалыргъа боллукъ эди.

Бир джерге джетгенлей, мен „Ётер джер“ деб джазылгъанны окъуб, атамы кьолундан тутуб:

— Былайтын ётерикбиз,—дедим.

Атам кьууаныб:

— Аферим! Энди шахарда джюрюй биллигинги ангыладым,—деди.

Соруула бла этерге иш.

1. Муратха атасы не айтыб сорду?
2. Муратны джууабын китабда табыб окъугъуз.
3. Атасы анга не джорукъланы юретди?
4. Муратны шахарда кесин кьалай джюрютгенин айтыгъыз.
5. Сен шахарда болгъанмыса? Хапарны айт.

Анамы иши.

— Светачыкъ, кийин! Мени ишиме кьараргъа барайыкъ.

Ала метро бла шахарны бирси кьыйырына чыкъдыла. Кёк чапракълы джаш тереклени ортасында бир уллу кьызыл мекам таба тебретиле.

Светлана анасына:

— Бу не затды?—деб сорду.

— Бу мен ишлеген фабрикады,—деб анасы джууаб этди. Цехге кирдиле, Светлана сейирсиниб, ал бурун эс ташлады. Ол бу джолгъа дери башы да саулай мияла бла джабылгъан быллай уллу юй кёрмеген эди. Джер-джерде машинала тизгинлешиб эдиле, ала алай таууш эте эдиле, аланы тауушларындан сёз ангыланмай эди.

Анасы Светланагъа:

— Мен, ма былайда ишлейме, къумач согъама. Ол къумачдан артда сабийлеге ариу кийимле этедиле,—деди.

Алайына Светлана станокну башына салыныб тургъан бир гитче къызыл байракъчыкъны кёргюзюб:

— Бу уа не затды?—деб сорду.

Анасы:

— Быллай байракъчыкъланы иги ишлегенлеге бердиле, бизни цехде уа барыбыз да иги ишлейбиз,—деди.

— Меннге да быллай байракъчыкъ бла машина керекди,—деди Светлана.

— Уллу болуб, иги ишлесенг, байракъчыкъ сеннге да берилликди,—деди анасы.

С. Баруздин.

Соруула.

1. Светлана анасы бла къайры барды?
2. Анасы кесини ишини юсюнден не хапар айтды?
3. Фабрикада иги ишлегенлени къалай белгили эте эдиле?
4. Анасы кесини тенглерини юсюнден не хапар айтды?
5. Фабрикада ишлегенлеге табыкыгъа къаллай мекям ишлеген эдиле?
6. Сен фабрика кёргенмисе?

Къалай насыбды ишлеген!

Къолгъа къалам алыб джазгъан,
Балта алыб отун джаргъан,
Юйню кирпичлерин тизген,
Къалай насыбды ишлеген!
Сюрме бла агъач джоннган,
Джангы полгъа чюйле ургъан,
Джаз башында сабан сюрген—
Къалай насыбды ишлеген!
Орамлагъа асфальт къуйгъан,
Машинаны элтиб баргъан,
Джайлыкъллада сюрюу кютген—
Къалай нысыбды ишлеген!
Эрлей кийимин кийиб:
Эртденнгиде ашаб, ичиб,
Хайт деб ишге тебреген—
Къалай насыбды ишлеген!

Кулиев Къ.

Этерге иш.

Бу назмуну азбар этигиз.

Владимир Ильич Ленин.

Юйню къабыргъасында бир сурат тагъылыбды. Вася атасына: „Атам, муну юсюнден меннге бир хапар айт“, — деб тиледи.

— Сен аны ким болгъанын билемисе?

— Билеме. Ол Ленинди.

— Хы, ол Владимир Ильич Ленинди. Ол, джаныбызча суйген, вождубузду.

Тынгыла сора. Ол заманда мен джаш эдим. Ишчилени, элчилени джашаулары бек кыйын эди. Капиталистлени, помещиклени зорлукларында унугъуб джашай эдик. Патчах эм тамада, эм бай помещик болгъаны себепли, ол байланы джанларында эди. Байлагъа джараулу джорукъла сала эди. Ол джашау ишчиле бла элчилеге бек кыйын эди.

Владимир Ильич Ленин ол джорукъланы бузаргъа кюреше эди. Кеси кыйыны бла джашагъанланы, иги джашарларын сую эди.

Ишчиле Ленинни бек сую эдиле, помещикле бла капиталистле уа кёрюб болмай эдиле. Патчахны полициясы аны тутта эди. Тюрмеге ата эди. Аны ёмюрлюкге тюрмеге салыргъа излеи эдиле. Ленин тыш къраллагъа кетиб, андан ишчилеге не этерге кереклисин джаза эди. Андан сора дагъыда кеси келиб кюрешюуде башчылыкъ эте эди.

Ишчиле солдатла бла биргелей 1917 джыл февральда (ол заманда къазауат бара эди) патчахлыкъны кърутхандыла, андан сора, 1917 джыл 7-чи ноябрда помещиклени да, капиталистлени да кыйстагъандыла. Аладан джерни, андан сора заводла бла фабрикаланы сыйыргъандыла. Ишчиле бла эллилени оноуларын не патчах, не помещикле бла капиталистле этмей, ала кеслери Советледе этиб башлагъандыла:

Ол алагъа джангы иш эди. Ленин бла аны партиясы ишчилени ол кыйын джолну элте эдиле эм алагъа джашауну джангыча джарашдырыргъа болуша эдиле. Ленинге кёб ишлерге керек бола эди. Аны саулугъу аман болгъан эди. Сора 1924 джыл Владимир Ильич Ленин ёлдю.

Ленин ёлгенинде, биз бек уллу бушуу этдик, алай а ол айтханланы бир заманда да унутмайбыз. Хар ишни, Ленин къалай айтхан эсе, алай этерге кюрешибиз. Ишни, джашауну джангыча джарашдырабыз.

Н. К. Крупская.

Соруула бла этерге иш.

1. Ишчиле бла элчилени джашаулары къалай эди?
2. Ленин кимле бла эм нек кюреше эди?
3. Джарлы халкъ Ленинге къалай къарай эди?
4. Ленинге революцияны вожду деб нек айтадыла?

Совет джуртум — анам.

Ёмюрлюкге джашарыкъса, —
Сеннге джокъ ёлюм,
Къууанч эте, джашнарыкъса,
Джарыкъды кёлюм.

Эмчегинги ичиресе
Сен ёксюзлеге,
Тюзлюгюнгю билдиресе]
Кёб миллетлеге.

Джолубузну джарытаса —
Джарыкъды кюнюнг,
Тушманлагъа ангылатаса —
Уллуду кюнюнг.

Эркинликни халкъ джырыса —
Къатлайса хорлаб,
Джюрегими тамырыса,
Совет джуртум — анам.

Хубийланы Н.

Ишчиле Совет властха дери къалай джашай эдиле.

I.

Костя джер юйде джашай эди. Кюн Костягъа бир да кёрюнмей эди. Юйню ичи мылы тартыб, кебмей, ий-ис этиб тура эди. Аналары эртденден башлаб ингирге дери адамлагъа кийим джууб тура эди.

Костя эгечи, къарнашы бла мюйюшде ойнай эди. Аланы кийимлери осал, чурукълары джыртыкъ эдиле да къыш орамгъа бек аз чыгъыучан эдиле.

Аталары ишден ингирде бек кеч къайта эди. Иш-

ден келиб, хаман джётел этиб, ашарыгъы да келмей, къуру чай ичиучен эди.

Сабийле аталарын джазыкъсыныб, къымсыз болуб тохтаучан эдиле.

Аталарыны иши бек къыйын эди. Ол ишлеген джерде букъу эди. Ийелери, къалай да болсун, анга хайыр тюшсюн ансы, ишчиле къайгъылы тюл эдиле.

Джазгъа аталары тамам аман болду. Аны больницагъа элтдиле. Ол анда кёб джатмады. Сабийлери да ёксюз къалыб, ол ёлюб кетди.

II.

Аталары ёлсе да джашаргъа керек эдиле. Аналары фабриканы ийесине болушлукъ тилерге барыб: „Сабийлени аякъ юсюне салыргъа болуш. Аталары фабрикада джыйырма джылны тюз ишлеб, саулугъундан айырылгъан эди“, — деди.

Аналарыны тилегин къабыл этмей: „Бизде ёксюзлеге болушхан джорукъ джокъду. Эринги басдырыргъа ма бу онбеш сомну ал да кет. Сабийле сеникиледиле, аланы джарлылыкъларын кесинг эт“, — деб къысдаб ийди.

Аналары не кюрешсе да, не этсе да тёртеуленни асырагъан, ёсдюрген бек къыйын эди. Аналары къарашына Костяны элге элт, анга тогъуз джыл болгъанды, ол анда бир джукъгъа джарар деб тилеб, ары ийди.

С. Михалков.

Соруула бла этерге иш.

1. Костялары къаллай юйде джашай эдиле?
2. Аны атасы къайда ишлей эди? Аны саулугъу къалай эди?
3. Сабийле аталарына къалай къарай эдиле?
4. Костяны атасына не болду?
5. Фабриканы ийеси ёксюзлеге нек болушмады?
6. Костяны анасы аны къайры ийди?
7. Энди ёксюз сабийлеге къалай къарайдыла? Билгенигизни айтыгъыз.

Элчиле Совет властха дери къалай джашай эдиле.

Костя анасыны къарнашына джаз барды. Элде иги эди: суу, кёкенле, чегет.

Кече ат кютерге барсала, сабийле ат чабдыра эдиле. Шахардан эсе мында кенг эди. Алай а ашарыкъ, анасыныкъыча, мында да осал эди. Къара ётмек да аз. Акъ ётмекни уа къараб да кёрмейсе.

Анасыны къарнашыны да юйдегиси кёбдю. Танг атхандан кечге дери ишлей эдиле. Алай а джарлылыкъ юйлеринден кетмей эди. Элчилени джерлери аз эди. Биченликле, чегет, джайлыкъла — бары да джерийеленикиле эдиле, барысы ючюн да не ачха берирге, не ишлеб къайтарыргъа керек эди.

Ана къарнашыны юйю осал эди: тар, къарангы. Помещикни юйю уа дуппурда балконлары бла бир-бири башында ишлениб эди.

Костя джалан аякъ аланы юйлерини туюбу бла ийнек къысдай барса, садда биргелерине да алагъа къарагъан къатын бла омакъ сабийлени ойнай тургъанларын кёре эди.

Юйлерини къатында гокка ханслары, кюмюш шарлары. „Ма былайда ойнагъан эдик“. Огъай, ары элчилени сабийлерин иймей эдиле. Бу затла бары да джарлыла ючюн деб этилмеген эди.

С. Михалков.

Соруула бла этерге иш.

1. Костя ана сыны къарнашына джылны не заманында баргъан эди?

2. Ол эл бла шахарда не башхалыкъ айырды?

3. Помещикле бла джарлыланы джашауларын тенгишдириб кёрююз.

4. Бу сагъатда шахар бла элни ортасында джашауну алгъын заманда джашаулары бла тенгишдириб кёрююз.

Ленинге.

Ленин сау дуняны насыб юлюшюдю,
Джерде къууанч, дженгиу—бары аны ишиди,
Ол дуняда элли тёрт джыл туруб кетди,
Урунууну джолун тюзге буруб кетди.

Джер юсюнде джашау этген, саулагъа деб,
Тёлюлеге, туудукълагъа саугъагъа деб,
Ленинизм атлы илму бериб кетди,
Тюзлюкню орнатыб, джолун кериб кетди.

„Ленин кетди“, — дегеними айырма терс.
Ол кюн сайын юретеди, береди дерс,
Дунягъа ол кетерге деб келмегенди,
Ленин сауду! Джашарыкъды! Ёлмегенди!

Семенланы А.

ХАЙУАНЛА, ДЖАНЫУАРЛА.

Къой.

(Колхозну зоотехниги Алибекни айтханындан.)

Адам кютген маллада къой эм хайырлы малланы бириди. Къой дженгил юйрейди, эт, тери, джюн береди. Барындан да багъалысы къойну джюнюдю. Артыкъсыз да бу арт кёзюуде джумушакъ джюнюлю къойла кёб джюн береди. Колхозгъа къралгъа да къойдан уллу байлыкъ тюшеди. Къойланы джюнлеринден эм иги, эм багъалы къумачла этеди.

Бизни къралыбызда бусагъатда къойну санын джюнюн да кёб этерге бек уллу эс бёлюнеди. Бизни областыбызда къой малланы ёсдюремеклик бек баш ишлени бириди.

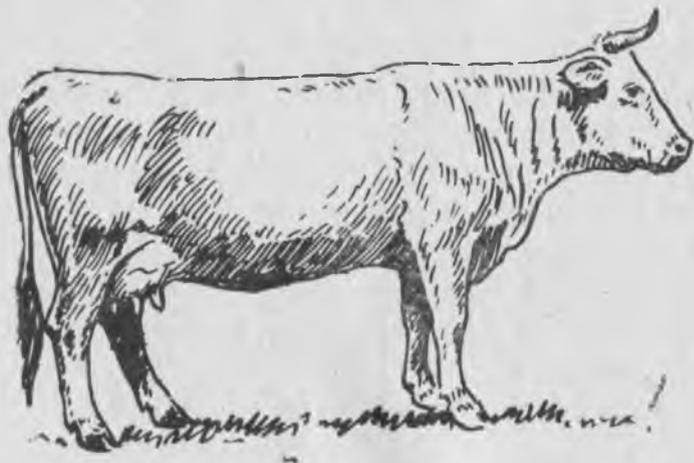
Бу уллу ише бизни колхоз не этеди?

Колхозну 21 минг кѳою барды. Кѳойланы заводларын иги этерге, сатыб иги тукѳум кѳочхарла алгѳан эдик. Биз зыбыр джюню кѳойланы кѳб этебиз. Аланы джюнлеринден джумушакѳ джюн джарамагѳан кийиз, кюйюз, тон кибики багѳалы затла этебиз. Хар джюз ана кѳойдан джюзден артыкѳ кѳозу алыб, аланы да чарпытмай сакѳлагѳан кѳойчула кѳбдюле.

Соруула бла этерге иш.

1. Кѳой не хайыр береди?
2. Джюнден не затла этеди?
3. Сиз джашагѳан колхозда, совхозда алчы малчыланы кимле болгѳанларын айтыгѳыз.

Кѳошба,

Юч сауулады кюнюне
Барсанг аны тюбюне.
Хар сауулгѳаны челекди,
Башха не зат керекди!
Билеу кибики семириб,
Чабакѳ кибики керилиб,
Кѳундуз кибики джылтыраб,
Быгѳынлары кѳалтыраб,

Ауурлугъу алты джюз,
Сырты джассы, бели тюз,
Назикбоюн, алаша,
Къошба болуб тамаша...

Семенланы А.

Этерге иш бла соруу.

1. Ийнек адамгъа не хайыр бергенин айтыгъыз.
2. Сютден ненча тюрлю ашарыкъ этедиле?
3. Иги, кескин окъуб, азбар этигиз.

Будённый бек суйген атны юсюнден хапар.

(Граждан урушну эсге тюшюрю.)

Ол Будённыйге къазауатда тюшген эди. Будённый атха Казбек атаб, кесин да бек суйген эди. Казбек да кесини джангы ийесине бек дженгил юрениб, аны хар сёзюн дегенча ангылай эди. Бир талай кере Казбек аны къыйынлыкъдан къутхаргъан эди. Будённыйны ызындан акъ гвардиячыланы сау отряды айырма атла бла сюргенлеринде, аякълы Казбек аны тамам ёлюмден къутхарыб кетгени да болгъан эди.

Бир джолда къаты уруш болгъан заманда ол акъланы къалын джерлерине, араларына, кириб кетген эди. Акъ гвардиячыланы полковниклери героху бла аны кёкюрегин марагъан эди. Герох атылгъан эди, окъ Будённыйге тиймей кетген эди, алай а аны суйген аты Казбек акъырын ал аякъларына джыгъылгъан эди. Ат ауур джаралы болгъан эди.

Будённыйге башха ат келтирген эдиле, ол атха секириб миниб:—Къазауатчыла, мени ызымдан келигиз!—деб акъла таба атылгъан эди.

Акъланы ууатхан эдиле. Аланы аз къалгъанлары къача эдиле, бизни атлы аскерчилерибиз да дангыл тюзде аланы ызларындан сюрюб джете эдиле. Уруш

бошалгъандан сора, Будённыйны нёгери аны не эсе да сагъыш этгенин эслеб:

— Сеннге не болгъанды?—деб сорду.

— Атымы, Казбекни, ёлтюргендиле. Аны излеб табыб, аны чынг арт кере кёрюрге сюеме, — деб Будённый джууаб этди.

— Экибиз да бирге барайыкъ, — деди нёгери. Казбекни ол да таний эди.

Ала туура Будённый атын кьойгъан джерге бардыла. Казбек кымылдамай джата эди. Ат башын ёрге тутуб, тунакы кёзлерин ачды.

Командирлени бири:

— Термилтмез ючюн уруб кьояргъа керек эди! — деб сёз кьошду.

Алай а Будённыйны бир нёгери:

— Тохтагъыз, урмагъыз. Врачны чакъырыргъа керекди. Сау этелир эсек а, — деди.

Врач атны багъаргъа алды. Ат иги болду. Андан сора да Будённый Казбекге миниб кёб кере атакагъа баргъан эди. Казбек андан сора да кесини бек сьйген ийесин кёб кере кьутхаргъан эди.

Всеволожский И.

Соруула бла этерге иш.

1. Казбек кесини ийесин кыйынлыкъдан къалай кьутхара эди?

2. Казбекге не болду?

3. Будённый нёгерине не джууаб этди?

4. Атны ким сау этди?

5. Бу хапарны иги окъуб, юйде адамларыгъызгъа, тенглеригизге айтыгъыз.

Ат.

Адам атны кьолгъа юретгенли бек кёб заман болады. Бусагъатда кийик атны кёрмеклик алай тынч тюлдю.

Кийик атла
 алаша, т ы к ь
 битедиле, уллу
 башлары бла
 джаллары ёрге
 сюелиб тургъанла
 боладыла.

Юслери джукъ
 битмеген тюзледе
 къумну бетине
 ушайдыла, кёк-
 сюл сарыла бо-
 ладыла.

Ма кийик ат, къолан тарпан.

Кёбюсюне адамла кийик атланы джылкъыларын
 кёб къуууб айланыб, сора аладан арыгъан гитче тай-
 ланы бир джанына айыргъандыла. Артда аланы акъы-

Ма эндиги атла.

рын-акъырын къолгъа юретгендиле. Ала адамлагъа
 юрениб къаладыла. Атланы тюрлю-тюрлю тукъумун
 чыгъарыр ючюн, адамла бек кёб кюреширге керек
 болгъандыла.

К. Ушинский.

Этерге иш ле.

Суратлагъа къараб, тюз атла бла кийик атланы тенгишди-
 ригиз. Нелери ушайды? Не затлары ушамайды?

Адамгъа атны хайырын айтыгъыз.

Санитар ит.

Граждан урушну заманында, мени онг къолум да, аягъым да джаралы болгъан эдиле. Мен джардан джыгъылгъан эдим. Къаным кёб кетиб, къарыусуз болгъан эдим.

Кесибизникиледен киши кёрмей эдим, джукъ да эшитмей эдим. Кесими суулугъумда суу болуб джугъун да къоймай ичген эдим.

Джугъуму да билмей джата эдим. Эс джыйыб къарасам а, не эртден, не да ингир болуб туруучан эди. Болушлукъ кюсей эдим, алай а киши да табылмай эди. Эшда бизникиле узакъгъа кетген болур эдиле.

Джараларым а ауруу эдиле...

„Ай, ёллюк болурма“ деб акъыл эте эдим. Гайка болмаса, ёлген да этерик болур эдим.

Экинчи сутка толургъа къалайда эсе да джуукъда ит къансыгъан эшитдим. Алай а ол мени табарыкъмыды, огъесе табаллыкъ тюмюдю. Табалды. Гайка мени табды! Къууаннгандан къансыб, бурнуму, кёзлерими джалай эди.

— Аэй, багъалы нёгерим! Мынга нёгерим демей, не айтхын! Гайка мени къатымда джатыб, сыртын меннге джууукъ тутду. Аны сыртында къызыл крести бла сумкасы бар эди. „Ал, не керек эсе да“ дегенча эте эди. Мен аны сумкасындан йод бла байлаула алыб, джараларымы байладым. Гайка уа тишлери бла бринзелни (таякъчыкъ) ауузуна къабыб чабыб кетди.

Ит джаралыны табса, аны ауузуна къабыб, кеслери никилеге, санитар адамлагъа, чабыб келеди. Джаралы адамны табмаса уа, аны къабмайды.

Гайка ауузунда бринзели бла бизни къызыл аскерчилеге, санитарлагъа барыб, аланы меннге алыб келди. Алай бла ол мени сау къалдырды.

Ивенсон.

Соруула бла этерге иш.

1. Ол адам не заманда джаралы болгъан эди?
2. Гайка аны табханында, къалай болушханды?
3. Ол адам итге „нёгерим“ деб нек айтады?

Адамла къайсы хайуанланы джегиб, миниб джюрюйдюле.

Атлагъа миниб, аланы джегиб да джюрюгенлерин сен кесинг да билесе. Гитче чаначыкъгъа итлени джегиб баргъанны сен кёргенмисе?

Итлени тонлары джылыды, ала сууукъдан къоркъ-

майдыла. Алагъа миниб, бизни къралыбызны север джанында джашагъан ненецле джорюйдюле.

Адамла буулагъа миниб аланы джегиб да джорюйдюле. Ма дженгил къымылдачу буугъа уучу миниб барады. Ала северде джашайдыла. Анда уучу узакъ

джолгъа тебресе, бир буугъа кеси минеди, экинчиге да хапчюгюн джюклеб барады.

Пиллеге исси джерледе минедиле.

Джылы келген улуу пил бир тонна джюкню джорюютеди.

Адам пилни учунда хиджи маталлы ыргъакъчыгъы болгъан бир гитче таякъчыкъ бла сюреди.

Сен тюклю муккур ёгюзле кёргенинг болгъанмыды?

Алагъа якла дейдиле. Якланы узун джюнлери,

аланы, ала къарладан ётген заманда, сууукъдан сакълайдыла. Яклагъа миниб таулада джюрюйдюле.

Як ауур малгъа ушайды, алай а ол абынмайды, тик джерледе да иги джюрюйдю.

Кёбле эшеклеге миниб джюрюйдюле. Бизни къралны бир-бир джерлеринде уа эшекле атланы орунларына джюрюйдюле. Алагъа миниб тау эм да тюз джоллада, шахарланы орамларында да джюрюйдюле.

Джукъ битмеген джерлени къум тюзлеринде туюелеге миниб джюрюйдюле. Туюе бек тёзюмлю малды. Ол бир талай кюнню не ашамай, не ичмей, ашсыз, сууусуз турургъа боллукъду.

Туюеле бир муккурлу, эки муккурлу боладыла.

К. Чарушин.

Соруула.

1. Адамла къайсы хайуанлагъа миниб джюрюйдюле?
2. Къайсыланы джегедиле?
3. Къайсыланы сауадыла?
4. Хапарда джазылмагъан къайсы хайуанланы билесиз, айтгыъыз?
5. Гаммеш кёргенмисиз?

Джугъутур.

Къар бузлагъанд джугъутурну
Ол ёхдем мюйюзлеринде,
Таулада кърны кюмюшю
Джылтырайды кёзлеринде.

Арыб, сырт тюклери бузлаб,
Ол къургъакъ дорбуннга киреди,
Къалкъый башлай да тюшюнде
Кёк гелеу кырдыкны кёреди.
Къалкъыу эте тургъанлай,
Джел хыны сызгъырыб ётеди,
Уяныб, кырдыкны тюшюнде
Кёргенине джарсыу этеди.
Ол эртденбла чыгъады да
Чынгылны башындан къарайды,
„Бизге сууукъ да, къар да не!“
Деген кибик, ёхдем турады.

Кулиев Къ.

Юй къоянла.

Юй къоянла адамгъа кёб хайыр береди. Аланы джумушакъ тюклеринден бёркчюкле, къол къабла, сабий кийимчикле этеди. Терисинден сабийлеге тончукъла, бёркчюкле, джагъачыкъла этеди. Этин а ашайдыла. Ол себеден юй къоянланы къурагъан бек хайырлы ишди.

Къарачай шахарда ючюнчю орта школну уллу къоян фермасы барды. Ол фермада окъуучула ишлейдиле. Хар класс ишлер кюнюн билиб, кёзюу-кёзюу ишлейди. Классла звенолагъа юлешинибдиле. Алагъа устазлары башчылыкъ этедиле.

Окъуучула ол фермада бек талпыб, суююб ишлейдиле. Тюблерин ариулайдыла, аш бередиле, суу ичиредиле. Джай болса уа, кырдык джыйыб ашатадыла.

Окъуучула устазларыны башчылыкълары бла тюрлю-тюрлю сынамла этедиле.

Хар джыл сайын иги къараб, семиртиб, къралгъа кёб къоянны сатадыла.

Соруула.

1. Къоянланы кютюб, адамла не хайыр табадыла?
2. Алагъа ким къарайды? Къалай къарайдыла?
3. Къоянланы семиртиб къайры бередиле?
4. Сизни школда къоян ферма бармыды?
5. Чегет къоян бла юй къоянны не башхалыкълары барды?
6. Къоян тюкден этилинген не кийимлени билесиз?

Бёрюле балаларын къалай юретедиле.

Мен джолну кетиб бара, ызымдан бир кычырыкъ келди. Кычырыкъ этген сюрюучю джашчыкъ эди. Ол нени эсе да кёргозе, чабыб келе эди. Иги къарагъанымда, эки бёрю: бир къарт бёрю бла бир джаш бёрю тюзню чабыб келе эдиле. Джаш бёрю сыртында бир таланган къозуну тишлери бла къабыб алыб келе эди. Къарт бёрю уа аны ызындан чабыб келе эди.

Мен бёрюлени кёргенлей, сюрюучю къатыш бёрюлени ызларындан чабдым. Биз кычырыкъ этиб тебретдик. Бизни кычырыгъыбызгъа биргелеринде итлери бла адамла джетдиле.

Къарт бёрю адамла бла итлени кёргенлей, чабыб джаш бёрюню джетиб, къозуну андан тартыб алыб, сыртына атды. Эки бёрю да дженгил чабыб кёз туурабыздан ташайдыла.

Сора джашчыкъ хапар айтыб тебреди. Къарт бёрю джардан чыгъыб, къозуну кесиб, алыб тебреген эди.

Аллына джаш бёрю чыгъыб, къозучукъ таба чабды.

Сора къарт бёрю къозуну анга бериб, кеси да аны къатында джортуб тебреди, бёрюлеге къоркъуу кирген заманда уа, къарт бёрю юретгенин кёюб, къозуну кеси алды.

Л. Толстой.

Соруула бла этерге иш.

1. Бёрюле къайда букъгъан эдиле?
2. Къозуну къайсы бёрю кесди?
3. Джаш бёрю къозуну къалай алыб элте эди?
4. Ана бёрю къозуну джаш бёрюден нек сыйырыб алды?
5. Бёрюле адамлагъа не хата этедиле?
6. Башха хаталы джаныуарладан къайсыланы билесиз?

Тюлкючюк бла кёк бёрю.

(Т а у р у х.)

Тюлкю ач болуб, арабий, къайда болса да бир къабарыкъ табмазмы эдим деб, тёрт джанына да къарай, джолну джортуб баргъанды.

Ол бир къартны чана бла бузлагъан чабакъланы алыб баргъанын кёргенди.

Тюлкю алгъа чабыб ётюб, къуйругъун да бир джанына атыб, аякъларын да созуб... кесин тамам ёлгенча этиб, джолгъа сойланганды.

Къарт аны къатына джетиб, тюлкюге къараб:

„Къатынымы тонуна алаMAT джагъа боллукъду“ дегенди.

Тюлкюню къуйругъундан тутуб чанагъа атыб, башын джеген бла джабыб, кеси атны къатында баргъанды.

Тюлкючюк джатыб кёб турмагъанды. Чананы тюбюн тешик этгенди, сора чабакъланы тешикден джолгъа быргъаб баргъанды. Бир чабакъны бирини ызын-

Дан ата, чабакъ болганны атыб бошаганды, сора кеси да акъыртын чанадан тюшюб кетгенди.

Къарт юйюне келиб:

— Хы, къарт къатын, мен сени тонунга къаллай джагъалыкъ келтирдим! — дегенди.

— Къайда?

— Майна чанада, чабакъ да джагъалыкъ да.

Къарт къатын келиб чанагъа къараса, не чабакъ, не джагъалыкъ джокъ.

Сора къарт былайда тюлкюню ёлмеген тюлкю болгъанын ангылагъанды. Кёб бушуу этгенди, алай болса да этер къарыуу джокъ.

Тюлкю уа чабакъ болгъанны кесини тешигине та-

шыб, тешикни аллына олтуруб, ашагъанды. Ол бёрюню чабыб келгенин кёргенди. Асыры ачдан бёрюню эки быгъыны ичине ташайыб:

— Кюнюнг ашхы болсун, эгешчигим! Не зат ашайса?

— Чабакъла.

— Меннге да бирчигин берсенг а?

— Кесинг тут да аша.

— Мен тута билмейме!

— Къара мынга, мен тутдум да! Сен, къарнашым, суугъа барыб къуйругъунгу бузну тешигине сал да, хаман: „Уллунг да, гитченг да тутулугъуз, чабакъ-чыкъла!“—де. Чабакъла ол заманда сени къуйругъунга къадаллыкъдыла. Туралгъанынга кёре аслам заманны тур, алай болмаса, туталмай къаллыкъса, былайын эсинге алыб къой, — дегенди.

Бёрю суу ызына баргъанды, къуйругъун бузну тешигинден суугъа салгъанды. Чёгюб.

— Уллунг да, гитченг да, чабакъчыкъла, тутулу-гъуз! Уллунг да, гитченг да, чабакъчыкъла, тутулу-гъуз!—деб, былай айтыб башлагъанды.

Бёрю сау кечени алайдан къобмай, бузну тешигине чёгюб кёб тургъанды. Аны къуйругъу бузлагъанды. Танг аласында къобаргъа мурат этгенди, алай а болалмагъанды!

Сора ол:

„Эх, къалай кёб чабакъ къаланнганды, тартыб да алалмайма!“ деб къууаннганды. Къараса, къатынла челеклери бла суу алыргъа келе тура. Бёрюню кёрюб:

— Бёрю, бёрю! Уругъуз аны! — деб кычыра теб-регендиле. Чабыб джетиб, бёрюню кими суу агъач бла, кими челек бла, бир къауумлары да къолларына не зат тюшсе, аны бла тюйюб башлагъандыла. Бёрю къуйругъун тартыб юзюб, артына да къарамай къачыб.

— Тохта, тюлкую, мен аны сеннге джетдирирме,—деб, зытханды.

Тюлкуючюк чабакъланы ашаб бошаб, дагъыда не зат болса да урлайлсам деб мурат этгенди.

Къагынла локъум этген юйге кириб, башын басылыб тургъан ачыгъан тылыгъа сукъгъанды. Богъанын тылы джугъу этиб, къачыб кетгенди.

Къачыб баргъанлайына, бёрю аллына тюбөб:

— Сен, тюлкую, мени чабакъ тутаргъа алаймы юрете эдинг! Къарачы, мени туююб къалай этдиле эсе да!—дегенди.

— Ой, къарнашым, сени къуйругъунг болмаса да, башынг сауду, мени уа башымы чачхандыла. Къарачы, мыйым чыгъыб кетгенди, кючден-бутдан бара турама,—дегенди тюлкуючюк.

— Ол да тюздю, эгешчигим, сен джаяу къалай баралгъын, мени белиме мин, мен сени элтейим,—дегенди бёрю.

Тюлкуючюк аны белине миннгенди, ол да аны кёлтюрюб тебрегенди.

Тюлкуючюк бёрюню юсюне миниб келе акъырын:

— Туююлмеген, туююлгенни белине миниб барады,—деб джырлагъанды.

— Эгешчигим, сен не дединг?—дегенди бёрю.

— Къарнашым, туююлген туююлгенни кёлтюрюб барады,— дейме.

— Алайды, джаным, алайды!

Тюлкуючюк а дагъыда быягъынлай:

— Туююлген туююлмегенни кёлтюрюб барады!—дей, барыб тургъанды.

Этерге ишле.

1. Хар суратха къараб, ат джарашдырыб, джазыгъыз.
2. Таурухну кеси сёзлеригиз бла айтыгъыз.
3. Ючёулен болуб: биринг тюлкую, биринг бёрю, биринг автор болуб окъугъуз.

Къаблан.

Дунияны башында джаныуарланы барысындан да огъурсуз джаныуар къабланды. Ол уллу ханс чырмалыб ёсюучю шындык кёкенледе, чегетледе джашайды. Аны тюрсюню сарыды, талгырылыды. Ол себебден, ол сары къауданны арасында кёрюнмейди. Бир-бирледе ол сау кюнню хансны ичинде бугъуб, гаммешни кёргенлей, кесини бугъуб тургъан бетджанындан чартлаб чыгъыб, бир ургъаны бла мазаллы гаммеш бугъаны джыгъыб къояды.

Ол кесине азыкъны бютюн тынч кече табады. Кече джаныуарла суу ичерге барадыла. Антилопла, буула, къабанла да барадыла. Къайсын суйсе, аны бууады. Къолгъа бюгюн буу, тамбла къабан тюшеди.

Бютеу джаныуарла къабландан къоркъадыла. Ол адамлагъа да къоркъунчлуду.

Адам ашаучу къабланла да бардыла. Уучула алагъа къарт къабланладыла дейдиле.

Къарт къаблан дженгил чабалмайды: бууну джетелмейди, гаммеш бла кюрешмек анга къоркъуулуду.

Сора алагъа джангыз джолоучуну мараб буумакълыкъ къалады.

Ол затны этер ючюн а, ол къарт къабланланы хыйлалыкълары джетеди.

К. Чарушин.

Соруула бла этерге иш.

1. Къауданны ичинде къабланланы эслеген нек къыйын болады?

2. Ол къаллай джерледе джашайды?
3. Не затны ашайды? Уугъа не заманда чыгъады?
4. Анга огъурсуз деб нек айтадыла?
5. Суратха къарагъыз, къаблан юй джаныуарладан къайсына ушагъанын айтыгъыз.
6. Къабландан сора къайсы огъурсуз джаныуарланы биле эсегиз да айтыгъыз.

Аслан бла тюлкючук.

(Т а у р у х.)

Аслан къарт болгъанды, джаныуарланы туталмагъанды. Ол хыйла бла джашаргъа мурат этиб дорбуннга кириб, кесин ауругъанча этиб джатханды.

Джаныуарланы кёрюрге келиб башлагъандыла. Алай а ызына бири да сау къайтмагъанды. Аслан кёре келген джаныуарланы тутуб ашаб баргъанды.

Тюлкючук келиб дорбунну эшигине сюелиб, асланнга:

— Къалайды джашауунг? — деб соргъанды. Аслан анга:

— Аманды. Алайдан бери мен болгъан джерге нек кирмейсе?—дегенди. Тюлкючук анга:

— Ызларындан да кёреме, бери кёб джаныуар киргенди, алай а андан бири ызына чыкъмагъанды, — деб джууаб этгенди.

Соруула бла этерге иш.

1. Къарт аслан джаныуар тутаргъа хыйлалыкъ къалай этгенди?
 2. Ол хыйланы ангыламагъан джаныуарла не болгъандыла?
 3. Аслан бла тюлкюден къайсыны хыйласы озгъанды?
 4. Тюлкючюк асланига не джууаб этгенди?
 5. Тюлкю, аслан, кёргенигиз болгъанмыды?
-

КЪАЧ

Кюз артында.

Алтын чачха бёлене,
Чегет кийим тешеди,
Чапрагъы тюрбюне
Тёшек бола тюршеди.
Къалын терек бурмала
Джукъа-джукъа кёрюнуб,
Къыбыла таба турнала
Барадыла юрюлюб.
Отлау табмай табхырда
Ийнек юйге къарайды.
Таулу къошну къатында
Къышха бичен къалайды.

Джаубаланы Х.

Кюз арты.

Бурма ышхылды къара мынчакъладан толуб, ашыгъыш къарны сакълайды.

Бир ыйыкъны ичине, от тюршгенча болуб, гардош башла бачхада шындык болуб джатадыла.

Агъыб бошагъан чапракъланы арасында джууаланы кызыл башчыкълары кёрюнедиле. Аны сабчыгъын кессенг, къаралады.

Джумушакъ тюклю агъач къоянчыкъ да терекни джылы къууушуна ичлери толу чёртлеуюклени сайлаб къуюб, артдасына сакълайды.

Юйледе да терезе миялала терлеб башлайдыла. Джел да дженгилден дженгил эм кючлю урады.

Колхозчула да сюрюлген гардош бачхаладан арт гардошну джыйыб башлайдыла.

Къачны аягъында бачхалада баш къобустаны кесиб джыядыла. Аланы башлары джарыкъ кёксюлле, ауурладыла.

Чегетни кыйырында мийик такъюзюк энтда кызырыб турады. Бачхалада муртхуну ачы кызыл мынчакълары кызыарадыла.

И. Соколов-Микитов.

Соруула бла этерге иш.

1. Кюз артында затла къалай тюрленедиле?
2. Кюз артында колхозда адамла не ишлейдиле?
3. Кюз артында кыйсы кегетлени джыядыла?
4. Сизге джууукъ чегетледе, колхоз бачхалада, кесигиз джашагъан элде, шахарда кюз артында не тюрлениу эм да не иш этилгенин кёре эсегиз да анга кёре хапар къураб айтыгъыз.

Кёлек сабанда къалай битеди.

I.

Таня атасыны джылтырауукъ ууакъ урлукъланы ууучу бла алыб сабаннга чачханын кёрюб:

— Атам, сен не этесе? — деб сорду.

— Ма, кызычыгъым, лён урлукъ чачама сеннге да, Васюткагъа да кёлек битер, — деди.

Таня сагъышлы болду: ол бир заманда да сабанда кёлек битиб кёрмеген эди.

Бир-эки ыйыкъдан сабаннга джибекге ушаш ханс чыкъды. Ол заманда Таня сейир болду.

„Мени аллай кёлекчигим болса, къалай иги боллукъ эди“ деб кёлюне келди.

Бир-эки кере Таняны анасы да, эгечлери да ол сабан ызчыкъгъа чага этерге баргъан эдиле. Хар заманда къызчыкъгъа:

— Сени алаMAT кёлекчигинг боллукъду, — дей эдиле. Дагъыда бир талай ыйыкъ кетди.

„Къарнашчыгъым Васъканы кёзчюклери аллайдыла, алай а аллай кёлек мен кёрмегенме“ деб, Таня сагъыш этди.

Чакъгъанлары акъгъандан сора, Таняны эгечлери бла анасы лённу барын алыб кюлтечикле къысыб, кеберча сюедиле.

II.

Лён къуругъанында, аны башчыкъларын кесиб алыб, кюлтечиклени суугъа ташайтыб, ёрге чыкъмазча, башларындан да ташла салдыла.

Эки ыйыкъдан аланы суудан алдыла. Къурутдула эм туюуб тебретиле. Ал бурун бауда къанга бла, экинчи уа эшик аллында къакъдыла. Къагъыб бошагъандан сора, лённу темир таракъ бла джумушакъ эм чилеге ушаш болгъунчу тарадыла. Дагъыда эгечлери Танягъа: „АлаMAT кёлекчигинг боллукъду“, — дей эдиле. Алай а Таня: „Кёлек къайдады да? Бу Васяны чашчыгъына ушайды ансы, кёлекге бир да ушамайды,“ деб ойлаша эди.

III.

Къышны узакъ кечелери келдиле. Таняны эгечлери лёндан тараб, ийириб халы этиб тебретиле. „Бу халыды, кёлек а къайдады?“ деб Таня быягъы сагъышын эте эди.

Къыш да, джаз да, джай да оздула,
къач келди. Аталары юйде чебген агъач-
ны къурду, эгечлери да согъуб тебретиле.

Чоллакъ халылары барысында да тири-
тири къымылдай эди. Сора Тая къёзю бла
кеслери согъуучу кетен болгъанын кёрдю.

Кетенни хазыр этгенден сора, сууукъда
бузлатыб, къаргъа джайыб, джазында уа
хансха джайыб, кънде кебдириб, юсюне
суу бюрке эдиле. Кетен акъ болду.

Джангыдан къыш болду. Аналары ке-
тенден кёлекчикле бичди. Эгечлери да
къууанчха Тая бла Васягъа, джангы,
къарча, чыммакъ кёлекчикле тигиб кий-
дирдиле.

К. Ушинский.

Соруула бла этерге иш.

1. Тая атасыны урлукъ чачханын кёрюб къалай сорду?
2. Атасыны джуабын тюз ангыладымы?
3. Лённу кёргенмисиз? Кетен къумачны уа кёргенигиз бол-
гъанмыды?
4. Хапарны иги окъуб, лённу къалай ёсдюргенлерини,
къалай къарагъанларыны, кетенни къалай сокъгъанларыны ха-
парын айтыгъыз.

Нартюх.

Сабакълары окъа кийиб,
Эшмелеринг джерге тийиб,
Субай саны кериледи,
Ишчилеге кёл береди.
Хазырлача качанларынг
Бери къаратыб башларын,
Сейир мутукъ ышарадыла!
Кеслерине ышанадыла.

Ышанадыла, айыб джокъду.
Хурджунлары сёзсюз токъду.
Бу байлыкъны, берекетни —
Джер узатхан харекетни
Заманында джыяр ючюн,
Бир адам аямаз кючюн.

Дибирланы. Ш.

Соруула бла этерге иш.

1. Нартюх салгъан, анга къарагъан кёргенмисиз?
2. Школ бачхагъа нартюх салыб, анга къарагъыз.
3. Бу назмуну ангылагъыз.

Будай.

Мюрзёулени башыды,
Алтын кыылчыкъ къашлыды,
Алтын, джаухар тенг болмаз,
Хар бир джанны ашыды.
Накъут-налмаз къала да
Анга тенглик этелмез,
Мюрзёусюзлюк дунияда
Джашаб киши кетелмез.
Будайланы джыйгъанда
Анга эсни бек иейик,
Партиябыз айтханча,
Ишни алай сюейик.

С. Шахмурзаев.

Соруу бла этерге ишле.

1. Будай сабан кёргенмисиз?
2. Бу назмуда будайны сыфатлагъан сёзлени айтыгъыз.
3. Назмуну окъугъуз.

Турна.

I.

Вованы къарт атасы танг джарыгъанлай уянды.

— Тур, тура кир! Къарачы, бизге къаллай къонакъ-ла келгендиле! Ары къарачы, майна, ары къара,—деди.

— Ала турналадыла. Кёремисе, джылы джерлеге учуб бара, бизде мырдыда солургъа тюшгендиле,—деди.

— Сора сен мени бир кесек эртде нек уятмагъан эдинг? Мен алагъа къараялмай къалдым, — деди Вова.

— Турнала уа тамам алашатын уча эдиле.

— Колхозну сабанына къондула! Анда бедженле джыйылмай турадыла. Бюртюклерин ашаб бошарыкъдыла, заран этерикдиле... Ма мен аланы шкок атыб юркютейим да, — деб къарт гузаба этиб тебреди.

II.

— Бир кесек тохта, акка, шкок атма, мен алагъа бир кесекчик къарайым, — деб Вова шыбырдады.

Ол арпа сабанда уа мант башла, чыгъанакъла, мур-сала бар эдиле.

Вова баууру бла тебреди. Чик-чик-чик! — деген тау-ушларын эшитиб барды. Ол турналаны бурун тауушлары эди. Турнала арпаны чёблей эдиле.

Вова мант башланы арасындан башын чыгъарыб къарады, джюрекчиги сенгкилдеб ура эди.

— Ма турначыкъла! Ой, къалай джууукъду! Бу аламат къанатлыла не затладыла!

Аякълары уа, аякълары, таякълача, узунла! Къуй-рукълары бурма бурулуб.

Алайына бир турна кычырыкъ этди. Бары да къанатларын къагъыб, бары да бирден учуб тебредиле.

Сора Вова илипинден чыгъыб, турналаны джоппунуна атылды.

III.

Турнала орунларындан учуб, кёкге чыгыб тебремейдиле, ал бурун чынгай-чынгай барыб, кызыб со-ра алай кёлтюрюледиле.

Бир турна алай эте барыб, антаугъа эки аягы да батыб тохтады. Ол антаудан чыгъар-чыкъмаз, Вованы аягына къадалды.

Турна аллына кючлю силкинди. Вова орнунда тохтаялмай уруб эки чынасын да сыдыртды, алай а турнаны иймеди.

— Тутдум, тутдум!

Турна Вованы мангылайына кючлю урду. Аны кёзлери къарангы этдиле. Ол турнаны бурнундан туртаргъа умут этди.

Турна уа дагыда Вованы бармакъларындан къабды, эм артында уа кесини джити бурну бла къалайына таб тюшсе, алайын къабыб тебреди.

IV.

Акка, дженгил! Ой, дженгил бол!—деб Вова кычырыкъны басды.

Къарт акка чабыб джетиб, турнаны къанатларындан тутуб:

— Алай бла турна сени ёлтюрюрге боллукъ эди. Кёремисе, кёзюнгю чыгъарыргъа аздан къалгъанды. Аягъын ары ий, мен тутуб турама,—деди.

Турна ары бурулуб къартны да къабды.

Къарт къабдалын тешиб, турнаны башына джабды.

— Энди уа ол тынч болур, элт турнаны юйге,—деди.

V.

Турна къабдалны тюбюнден джазыкъсындырырча кычырды. Къалгъан турнала кёкден анга джууаб этдиле.

— Кёремисе, саламлашхан этедиле къанатлыла, ала да ангылагъан этедиле,—деб къарт сейирсинди.

Вова кёлчюгю бла джазыкъсынды. Ол кёкге къарады. Турнала кёкде мюйюш болуб тизилиб, узакъ учуб бара эдиле. Чыгъыб келген кюнде аланы къанатлары сарыла кёрюне эдиле.

— Муну нёгерлери учуб кетерлеми?—деди.

— Иги да кетедиле.

— Акка, ийиб къоярмы эдик муну?

— Сора ол заманда тутуб нек кюреше эдик? Ол сени къаллай бир къыйнады. Бир да болмаса да элде бир кёргюзюрсе,—деб къарт джууаб этди.

— Алай эте айлансам, бу аланы джетелмез...

— Къалай суйсенг да эт. Сен тутдунг, къанатлы сеникиди.

— Акка, учмагъа къояйыкъ.

Вова турнаны башындан къабдалны алды...

Аллында турна секириб, къанатлары бла кючлю

къагъыб, учуб тебреди. Къычырыкъ эте, кесини нёгерлерини ызындан кетди.

Вова аны ызындан кёб къараб турду.

Къарт да Вованы башындан сылай эди.

Н. Бильевден.

Соруула бла этерге иш.

1. Къарт акка Вованы эртде нек уятды?
2. Вова турнаны къалай тутду?
3. Турна не этди?
4. Вова турнаны нек ийди?
5. Къарт акка Вованы башын нек сылай эди?
6. Сиз турна кёргенмисиз?
7. Вованы турнаны ийиб къойгъанына не айтасыз?
8. Бу хапарны ючеулен болуб окъугъуз (акка, Вова, автор).

Каска бла Къумурсха.

Къыш азыкъгъа джукъ джыймады урунуб Каска,
Каска джазыкъ джай узуну джырлай туруб,
Хансдан-хансха ол секириб ойнай эди,
Джашил кырдыкладан тоюб джырлай эди.
Джыргъа къызыб, аманлыкъгъа бел байлаб,
Эс джыймады заманында артха ойлаб,
Хапарсызлай, къалтыратыб сууукъ джетди,
Къырау уруб, къышлыкъландан кырдык кетди.
Джазыкъ Каска ач болуб, сууукъдан къатыб,
Ол баргъанды хоншу Къумурсхасына тартыб:
— Джай узуну джырлагъандан бошамарым,
Мен къышыма ашар азыкъ джыялмадым.
Кёзююнде азыгъын джыйгъан хоншусу,
Къарт Къумурсха былай,—деди болушлусу:
— Тели Каска! Джай узуну сен джырладынг эсе.
Къыш узуну хайда тебсе, хайда тебсе,
Джай ишлеген къыш токъ болур, ма менича,
Ишлемеген ачдан ёлур, ма сенича!

И. Крыловдан.

Соруула бла этерге ишле.

1. Джайын Каска къалай ашырды?
 2. Мычымайын джылны не заманы джетди?
 3. Каска джырлагъанын нек къойду?
 4. Каска кимге келди, не айтыб келди?
 5. Къумурсха не джууаб этди?
 6. Биринг Каска, биринг Къумурсха болуб окъугъуз.
 7. Сиз экисин да суратлагъыз, къайсын джаратханыгъызны, не ючюн джаратханыгъызны айтыгъыз.
-

Биринчи къар.

Кѣб болмай биринчи къар джауду. Хауа да къар джауарча эди. Аякъларынгы тюрбюнде да къар джырылдай эди; джер, юйлени башлары, терекле, орамлада шиндикле—бары да джумушакъ акъ болгъан эдиле. Юйле тюненеден башха кѣрюне эдиле, хауа бек таза эди.

А. Чехов.

Къыш.

Кюйдюреди къыш сууукъ,
Ачы аяз урады.
Сыйдам бузда Халит да
Хойнухчугъун бурады.
Къара джер да юсюне
Акъ кийимин кийгенди.
Хамитчик да сууукъда
Джангы тончукъ кийгенди.
Къамчисини учуна
Кючлю джары такъгъанды.
Тенгчиклерин къоюб ол,
Суу джагъагъа чабханды.

Биджиланы А.

Этерге иш.

1. Сиз хойнух кѣргенмисиз?
2. Ол къайда иги айланады?
3. Бузда башха не оюн кѣргенсиз?

Джангы джыл.

Талай заман болдугъуз
Отуз кюнден онеки ай.
Энди сау къал, эски джыл,
Кѣб иш этген арымай.

Кел, джангы джыл, кел огъур бла,
Болумун соруб ишлени,
Ёсюм къошуб байлыкълагъа.
Бергенсе хорланмаз кючлени.

Кел, джангы джыл, кел огъур бла,
Бизге насыб, къууанч бериб,
Кюньюбюз дженгил батмай,
Кёбден бери сакълай эдик.
Джангы джылгъа алгъыш эте.
Ариу нызы джасарбыз.
Джангы къууанчны нюрюнде
Джашайбыз джашнай ёсербиз.

Джетикашкаев. Н.

Боранлы кыш.

Исси джай дженгил ташайыб кетди, алтынлы къач да озду, къар джауду, боранлы, суукъ къыш келди.

Бузлатычу джелле урдула. Чегетде терекле къымыжа болуб тура эдиле—ала къышхы акъ кийимлерин сакълай эдиле. Нызы бла нарат а артыкъ да бек джашил болгъан эдиле.

Кёб кере къар джабалакъ этиб тебреди.

Адамла да танг атхан бла уяна келиб, къууана эдиле, нек десенг, терезеден аллай кирсиз къыш джарыкъ ура эди! Биринчи къар себелегенлей, уучула уугъа чыкъдыла. Сау кюнню узагъына чегетде да ызчы итлени юрген тауушлары чыгъыб турдула.

Джолну бир джанындан къоян атылыб келе эди. Уучу сызгъырды да къоян тохтады, тиш туруб къулакъларын да ёрге тутуб, итле узакъдамыдыла деб тынгылады.

И. Соколов-Микитов.

Соруула бла этерге иш.

1. Къар не заманда джаууб башлайды?
2. Биринчи къар себелегенлей уучула нек чыгъадыла?
3. Сиз къарда джаныуар ыз кёргенмисиз? Къачан? Къайда?

Школда ёлкада.

— Владимир Дмитриевич, сабий байрамгъа къошулургъа сюемисиз?—деб сорду Владимир Ильич.

— Айхай, сюеме,—деб ол да анга джууаб этди.

— Айхай эсе, къайда суйсегиз да пряникле, ётмек, конфет, хлопушкала, оюнчакъла табыгъыз.

Ол сабийлеге къууанч къураргъа ачха да берди.

Ол кёзюу бек къыйын, ач эм сууукъ кёзюу эди. Кереклилерин сатыб алыб, школгъа сабийле бла тишируу устазларына ёлканы джасаргъа ийдиле.

Экинчи кюн, сёлешгенибиз кибик, Владимир Ильич бла Сокольникледе школгъа келдик.

Владимир Ильич эгечи Мария бла Надежда Константиновнаны да биргесине алыб, бизни бла ёлка болгъан юйге кирди.

Сабийле тегерегин алдыла.

— Не ойнарыкъбыз?—деб гитче къызчыкъ Владимир Ильичге сорду.

— Бусагъатда джюрюгюз ёлканы тегерегине айланайыкъ, джырлайыкъ. Андан сора кишдик бла чычханны ойнарыбыз,—деди Владимир Ильич.

— Разыбыз! разыбыз!—эте, къолчукъларын бирбирине къагъа, гитче къызчыкъ къычырды, аны ызындан къалгъан сабийле да таууш этдиле.

Владимир Ильич сабийле къатыш керти да кёз ача эди, кюле эди, джырлай эди.

В. Бонч-Бруевич.

Соруула бла этерге иш.

1. Владимир Ильич сабийлени не къууанчларына баргъан эди!

2. Ол кёзюуде хар зат алай къыйын нек табыла эди?

3. Бусагъатда ёлканы къалай, не бла джасайдыла?

4. Владимир Ильич сабийле бла къалай къууанч этди?

Бу хапарны юйде адамларыгъызгъа окъугъуз.

Къышхы къонакъла.

Не бутакълада бир чапракъ, не джерде бир кёк хансчыкъ джокъду. Къаралдым булутла кюн таба барадыла.

Къанатлыланы джарыкъ тауушлары тохтады. Кёкден джабалакъ джауады. Къанатлыла букъдула.

Чегет да тауушсузду. Къаралгъан тереклеге, джерге къар джауады.

Чапракъла джерде чирийдиле.

Къар бекден-бек джауа, чыммакъ лыбыр-лыбыр тюше, тереклени къара бутакълары, джерни агъартды.

Артха къалгъан, учуб кетиучю къанатлыла, суюб тургъан джерлерин къоуб кетедиле. Бизге уа узакъ северден къыш келиучю къонакъларыбыз келедиле. Ала—снегирь деген чыпчыкъла. Джай была северде уяла этиб турадыла.

Анда аллай сууукъ, бузлаукъ барды—бери бизге келселе, аны къатында джылы кёрюнуб къалады. Снегирле такъюзюкню, башха кёгетлени да ашайдыла.

В. Бианки.

Этерге иш.

Къач болса, бизге къайсы къанатлыла келгенлерин, джаз къайсыла къайтханларыны хапарын айтыгъыз.

Торгъай чыпчыкъ.

Бир джолда къыш мен форточканы ачдым. Юйге къызыл ёшюнлю, къара къанатлары бла торгъай чыпчыкъчыкъ учуб кирди.

Мен анга мюрзёу бюртюкчюкле бла ётмек кесекчик бердим. Ол аланы чёплеб, чыбыкъчыкъгъа къонуб джукълады.

Бир талай кюн кетди. Торгъай чыпчыкъ мени бармагъыма къонуб, къол аязымда бюртюкчюклени къаба

эди, имбашыма кьонуб да туруучан эди. Аллында итден кьоркъя эди. Артда уа итни сыртына кьона эди, ол огъай, башына да кьонуучан эди. Ит, кьуйругъун булгъай, юре эди. Бир-бирде уа ары-бери да чынгай эди. Торгъай чыпчыкъ ат джерге чёкгенча, кьонуб туруучан эди.

Мен анга кесим бек суйген джырланы сызгырыб джырлай эдим. Аны эркетелсенг, торгъай чыпчыкъ бир да бек сую эди. Мен аны кьолума алыб, узун созуб: „Мени аламатчыгъым, мени игичигим“,—десем, бек кьууана эди. Сора ол кычырыб джырлаб тебрей эди, ары-бери силкине эди, кесин джигитча этиб секире эди. Мен талай кюннге юйден кетдим. Торгъай чыпчыкъ менсиз эригиб, зар болуб тура эди.

Къайтханымда, кючден-бутдан тешидим. Торгъай чыпчыкъчыкъ тешинирге кьоймай эди. Ол мени юсюме тёрт джанымдан уча эди. Мени имбашыма кьонуб, кишдикча, башын мени бойнума ышый эди.

Андан сора ол мени башымда учуб бир-эки-юч кере тегерек айланыб, шкафха кьонуб, мени бек суйген джырымы джангылмагъанлай, сызгырыб джырлады.

Быковдан.

Соруула бла этерге иш.

1. Сиз торгъай чыпчыкъ кёргенмисиз?
2. Ол юйге нек кирген болур эди? Бу джылны не заманында болгъан хапарды?
3. Бу хапарда бек сейирсинген джеригизни табыб окъугъуз.

Къар тубюнде къанатлыла.

Бир джолда мен чегетни ичин лыжала бла бара эдим. Кюн ариу, бузлаукъ сууукъ кюн эди. Мени аллымда бир уллу чегет тала кёрюндю, анда мийик къайын терекле бар эдиле. Аланы юслерине чын тауукъла кьонуб, къайынланы бюртюклерин ашай тура эдиле.

Алагъа къалай бир джууукълашыр эдим деб сагъыш этиб башладым.

Алайына ала бары да баш энишге мыллыкларын атыб, къайын тереклени тюбю къарда тас болуб къалдыла.

Аланы ызларындан къартчыгъа атылыб келиб, къайын терекни тюбюне тюшюб, къарда ары-бери барыб тебреди. Алай а къарны къазыб, чын тауукъланы тутуб къояргъа акъылы джетмеди. Мен анга бек сейирсиндим. Чын тауукъланы юйлери къыш къар тюбюнде болгъанын да билдим.

М. Тришкин.

Соруула бла этерге иш.

1. Биз джашагъан джерде къышлаучу къайсы къанатлыланы юслеринден окъудунг?
2. Ала бизни чегетлерибизде къышларгъа къарыулары не бла джетеди?
3. Къыш чын тауукъ не зат ашаб джашайды?

4. Бу хапарны ичинде дагыда кяллай кянатлыланы юсюнден айтылады? Ол а не ашаб джашайды?

5. Сиз кяйсы кянатлыланы сынагъансыз?

Бу суратха кярай, хапар джарашдырыб айтыгъыз.

Къыш.

Катя печни аллында олтуруб гинджисине белляу, айта эди.

Сен, Матрёна, джылама...

Мен сеннге кялалачла алырма...

Сора эсде-бусда болмай тургъанлай, ким эсе да терезени кяккъды. Катя бу кимди деб, кухнягъа чабды. Терезе тюбюню агъачына къонуб, акъёшюн бир кянатлыны кяралдым бурну бла терезени кягъа тургъаны мияланы эриб тургъан ачыкъ джери бла кёрюне эди. Къачда огъуна, терезени экинчи рамасын салгъан заманда анам, ариу болур ючюн деб, эки раманы арасына кызыл такъюзюкле салгъан эди. Ча-

къынджик аланы кёрюб къагъа эди. Алайда такъюзюк тюз аллында тургъанлай, нек алалмагъанын ангыламай эди.

— Андрейка, Андрейка!—деб, Катя тамада къарнашын чакъырды. Андрейка, иги да ушатмагъанлай, терезени къатына келиб къарады.

— Ашарыкъ тилейди. Бусагъатда къанатлыла ач боладыла,—деди. Ол тапхаланы къазыб, бир кесек семиз этни алыб, тончугъун къаблай, арбазгъа чыкъды. Кюн ачыкъ болса да бек сууукъ эди.

Андрейчик арбазны арасында къайын терекни къатында тохтаб, хурджунундан бир кючлю халыны чыгъарыб, ол семиз кесекни терекни бутагъына такъды да юйге кирди. Катя уа коридордан семиз кесекге къараб: „Къартчыгъа къачан келликди?“ деб кёб турду. Къартчыгъа келмеди.

Къайынны бутакъларыны бири силкинди. Андан къарны агъызыб, семизчик таба дженгил къымылдагъан чыпчыкъчыкъ учуб келди. Аны ызындан дагъыда аланы талайы келиб къонду. Къызыл снегирь учуб бир джанына джанлады. Ол ёмюрюнде семиз этни ашамагъанды. Мюрзёуню, тюрлю-тюрлю урлукъланы ашайды. Бу джол а джеркни булчукъларында тегерекчикле бла джохарны къуйрукълу урлукълары къырау бла джабылыб эдиле.

Катя снегирге:—Тохта, учуб кетме!—дей, чабыб юйлерине кириб, умурчукъланы джыйыб, къаргъа себди...

Соруула.

1. Катя кухнягъа нек чапхан эди?
2. Ач къанатлылагъа сабийле не этиб болушдула?
3. Семиз этни къайсы къанатлыла ашадыла?
4. Сиз а къыш къанатлылагъа не бла болушасыз?
5. Бу хапаргъа кёре энтда къаллай суратла салыргъа боллукъ эди?

Римманы чыпчыкълары.

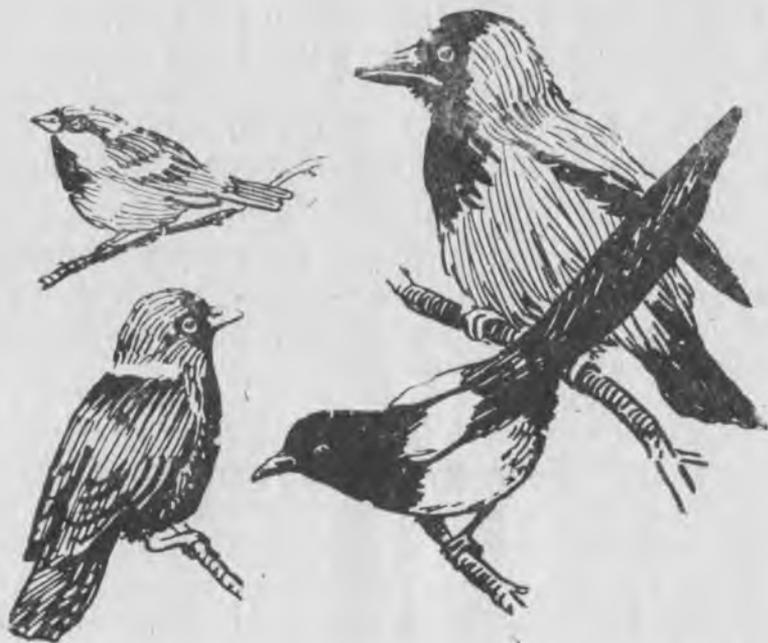
Римма гюрбеден тюй алды,
Табакъны белине дери.
Аны арбазгъа чыгъарды.
Чыпчыкъла учалла кери.
Риммачыкъ, бешджыллыкъ къызчыкъ.
Деди:—Сабыр болугъуз азчыкъ.
Сиз, мени чыпчыкъчыкъларым!
Къанатлы хоншучукъларым!
Мен сизге тюйчюк берейим,
Дорданчыкъла этдирейим.
.....
Сууукъ алыб онгчукъларын,
Чюйре этиб тончукъларын,

Келирге кѳоркѳадыла тѳйге,
Риммачыкѳ киргинчи юйге.
Кѳре кѳоркѳуу болмагѳанын,
Чакѳырадыла кѳалгѳанларын
Ызларындан кѳарагѳанларын.
Чыпчыкѳла кѳонадыла джерге,
Тѳй бюртюклени чѳплерге.
Чѳплейди гитче, чѳплейди уллу.
Чѳплейдиле ашыгѳыулу,
Кѳоркѳмайдыла ачдан, сууукѳдан
Чыпчыкѳла Римма саурукѳдан.

Отаров К.

Этерге иш.

Бу назмуну окѳугѳуз. Кесигиз соруула джарашдырыб,
бири-биригизге соругѳуз.

Бу суратха кѳара да чыпчыкѳланы атларын айт.

СОВЕТ АСКЕР

Джуртум.

Ана джуртум, гокга хансча, джашнайды,
Техникада, ара мюлке ёр алыб,
Тюзлерими фабрик, завод джасайды,
Хар бир мюлкю джангылыкъда къуралыб.
Ёседиле кенг джуртумда шахарла
Тау тюбледе, ёзенледе, тюзледе,
Чыракъла да джарыкъ тёгюб джаналла
Бюгюн колхоз къучакъ керген элледе.
Совет Аскер чегибизни сакълайбыз,
Киши джерге зорлукъ этиб кирмейин.
Къанлы джаугъа джууаб берирге хазырбыз,
Джуртубузгъа бир атламны иймейин.

Борлакъланы Т.

Этерге ишле.

1. Бу назмуну кескин окъугъуз. Хар тёрт тизгинде нени юсюнден айтылгъанын ангылагъыз.
2. Азбар этигиз.

Бир кюн сыртда.

(Хапар.)

I.

Ол кюнледе Север Кавказда аскерчилерибизни алгъа барыулары башланды. Бизни аскерле, немец аскерлени ууатыб, Терек суудан атладыла.

Север Кавказдагы фронт кѣб мычымай, джауну ызына ыхдырыб, Ростовну кенг тюзлерине саркыб башлады. Быллай болумда Преградна районну чегетлеринде партизан отряд, алларына уруб баргъан Совет Аскерлеге туберге, аладан хапар, болушлукъ да алыргъа керек болду.

Кюндюз ингирге дери Окъуб бла Махамет кеслерин узакъ эм къоркъуулу джолгъа хазырладыла да атландыла.

Аланы джоллары Преградна чегетледен Къарачайны, Къабартыны юсю бла ётуб, Совет Аскерни алларына чыгъаргъа эди. Немецле алгъан областланы ичи бла джюрюмеклик бек кыйын эди.

Была кѣб да кыйналыб, декабрь айда сууукъ кечени танг аласы бла Нарсана джанында Буругустан сыртыны кюнбетине бардыла. Былайда ашхам къарангыгъа дери солуб, тегерекден хапар табсала да кёрюб, кече бла уа Нарсана тегерегинден чыгъаргъа муратлы болуб тохтадыла.

Ууакъ джалан джерк чырпыла басхан къулакъ джарны тубюне джетерге кишенленген атны бирэки секириб тохтагъан тауушу эшитилди. Ол атха кимни эсе да джунчуб “Тррр, сылыкъ” деб кычыргъаны чыкъды. Талай замандан тёртгюллеб баргъан атны аякъ тауушу келди. Ол эл таба бара эди.

II.

Танг атды, кюн тийди. Эл шош эди. Бир-бир орамлада сабийле малланы суугъа элтиб къайтара эдиле.

Алайына огъарлакъдан тарх деб ракета атылды. Чыкъырдаб кѣкге чыгъа барыб дагыда кынгыр, тогъай сыз тартыб тюше келди да, тюз экисини башында джукъланды.

— Тюшдюк къабханнга,—деди Махамет.

— Къоркъма, хомух,—деб Окъуб кёл этерге кю-
решди. Алай болса да ишни табсыз болгъанын ангы-
лаб, кесин урушха хазыр эте башлады.

Бир кесекден къысха автомат очередле, шкок атыл-
гъан тауушла джуукълаша башладыла. Сермешуу
башланды. Партизанла кёб полицейны къырдыла, гра-
натлары да бошалды. Экиси да джаралы болдула. Ма-
хамет атыуун тохтатды.. Окъуб да къарыусуз болгъан
эди. Сора Окъуб ахыр кючюн джыйыб, эки герохун
да джерлеб эки кёлуна алыб ёрге турду.

— Сдаюсь,—деб къычырыгъа кюрешди. Немецле
чабдыла. Алда келген „Хенде хох“ „Партизан!“ деген-
лей, Окъуб эки герохдан да от ачды да былай къы-
чырды:

— Партизан джаны саулай кесин тушманнга бер-
мейди! Джаулагъа ёлюм!..

Узун автомат очередь Окъубну джыкъды.

Лайпанланы С.

Соруула бла этерге иш.

1. Бу эки джаш не миллетден эдиле?
2. Къайдан чыгъыб, къайры бара эдиле?
3. Аланы ким кёрдю? Кимле бла къазауат этдиле?
4. Партизанланы джигитликлери неден белгили болады?
5. Бу хапарны хар кесегине баш джарашдырыгъыз. Хар кесегин бирем башха окъуб, магъанасын айтыгъыз.
6. Юйде адамларыгъызгъа окъугъуз.

Къызыл Аскер.

Джер джарылыб
От чачылса,
Бир къоркъуу салмаз.
Сау дунияда
Бир аскер да
Бизге тенг болмаз.

Бу берилген
Эркинликни
Бизден киши алмаз.
Ма биз Къызыл
Аскерлени
Аскер хорламаз.
Ленинизмни
Къазанында
Къайнаб бишгенбиз.
Партияны
Къурч джолунда
Туууб ёсгенбиз.
Бу берилген
Эркинликни
Бизден киши алмаз,
Ма биз Къызыл
Аскерлени
Аскер хорламаз.

Батчаланы А-К.

Этерге иш.

1. Бу назмуну азбар этигиз.
2. Макъамын табыб джырлагъыз.

Ваня Андрианов.

Бу зат 1941 джыл декабрны аягъында бир элде болгаръан эди. Андриановланы юйлеринде фашист солдатла джашай эдиле. Бир кюн ала кёрюнмей думп болуб къалдыла.

Элчиле бир бирлерине:—Была чырт кетибми къалдыла экен?—деб шыбырдай эдиле.

Совет Аскерле къайда эсе да джууукъдадыла деб хапар джайылды.

Ваня тушманла бары элден къораб кетгенмидиле,

бир хапар билейим деб оноу этди. Ол юйлеринден чыгъыб, бачхаланы, юйлени араларында ары-бери барыб тебреди. Алайына бир бауну эшигинден тютюн ийис урду. Ваня бауну ичине кирди. Бауну ичинде от этилиб, кёсёу башла джана, фашистле да отну тегерегине джыйылыб джылына тура. Арлагъыракъда да пулемётлары, автоматлары.

Фашистлени бирлери секириб туруб, Ваняны баудан тюртюрт чыгъарыб, эшиклерин этди.

„Быланы муратларын ангыладым. Ол мурат боллукъ тюрдю!“ деб Ваня былай оноу этди. Джарны кыйырында дагыда баула бар эдиле. Аланы башларындан да тютюнчукле бурулуб чыгъа эдиле. Алай эсе ичлеринде фашистле бардыла.

II.

Ваня сууукъдан буюгъа, кюртлени юсю бла тебреди. Элни кыйырына чыгъыб, тёрт джанына къарады. Алайына, ол къар тюзде, суу толкъунла бир бири ызларындан келгенча, нени эсе да эл таба кымылдай келгенин кёрдю. Ала акъ халатлары болгъан адамла эдиле. Ала ны бири да шок атмай эди.

„Бизникиледиле. Фашистле аланы бугъуб сакълаб тургъанларын ала билмейдиле“ деб ангылады.

Джашчыкъ кюртлени юсю бла чабды. Шо, кесибизникилеге кечикмей джетиб бир билдирелсем!.. Шо кечикмей бир джетелсем деб, бара эди. Алай а тушманланы кёрген эдиле да от ачдыла. Ваня къаргъа джыгъылыб баууру бла тебреди. Ызына къарамагъанлай ол хаман баууру бла ары-ары бара эди. Окъла чачхан къар аны пальтончугъу бла бёркчюгюн толтургъан эди. Заман заманы бла аны ызындан къуйгъанлары сабыр бола эди; фашистле аны кёз туураларындан аджашдыргъан эдиле.

III.

Алай эте, Ваня кесибизникилеге джетди. Акъ халаты бла бир уллу адам кѣлтюрюб къобарды. Солуучугъун кючден бутдан ала, джашчыкъ командирге не билгенин да: фашистлени, бауну, пулемѣтланы юсюнден айтды. Командир анга:

— Сизни элге баргъан мындан башха джол бармыды? Бар эсе бизни ол джол бла элтчи,—деди.

Ваня ол тѣгерекде джолланы барын да иги биле эди. Бизни аскерчилени эски тирменни къаты бла джарны ичин тѣгерек айландырыб элтди.

Совет Аскерле элге фашистле чыртда сакъламагъан джанындан кирдиле.

„Ура“ деген таууш бла биргелей фашистлеге от ачдыла. Фашистле бауладан чартлаб чыгъыб, бизникилени отларына кире эдиле. Дженгилде фашистлени къоратдыла.

Онюч джыл болгъан школчу былай этиб, кесини

элинден фашистлени кысдаргъа Совет Аскерге болушду.

Совет правительство Ваня Андриановну Кызыл Джулдуз орден бла саугъалады.

Соруула бла этерге иш.

1. Ваня не мурат бла чыкыгъан эди элге кырай?
2. Ол фашистлени кыайда кёрдю?
3. Ваня сууукъдан кыалтырай кыайры тебреди?
4. Аны не ючюн саугъаладыла?
5. Кыыйынлыкъ джетген кёзюуде Ваня кесин кыалай джюютдю? Анга герой дерге боллукъмуду? Нек?
6. Бу хапарны хар кесегине ат атагъыз. Кесгин окъугъуз да хапарын айтыгъыз.

Тоня партизан эди.

Тоня Петрова тохтаб, кёкенлени артына таянды. Алайдан сыртны тубюнде эл, къол аяздача алай, кёрюне эди.

Ол элни ичинде фашистле кеслерин бегитиб тургъанларын эм элни кыыйрларын автоматчикле сакълагъанларын биле эди. Бугъунур джер джокъ эди.

„Хребтова деген элге дангыл тюзню баралырмамы? Огъай, тушманла джибермезле,“—деб сагъыш эте эди.

Элге баргъан джол джалан, кыаралыб тургъан тюзню ёте эди. Букъуну боранлатыб, ол джолну фашистлени машиналары солдатланы алыб оздула. Юч броневик акырын, ауур оздула, уллу тобланы тартыб тракторла да гюрюлдеб бара эдиле.

„Тушманла кеслерин, аскерлерин, техникаларын да Хребтованы сыртына джыядыла. Партизанлагъа чабаргъа хазырланадыла“,—деб сагъыш эте эди Тоня.

Джолну юсюнде джангыдан букъу кёрюндю. Тоня ийилиб кёкеннге кысылыб кыарады. Ол ийнек сюрюу-

ню кёрдю. Аланы кьолунда узун чыбыгъы бла бир кьарт сюре эди. Бурма башлы, джалан аякъ бир джашчыкъ да болуша эди. Аланы ызларындан автоматлары бла фашистле бара эдиде.

Мал сюрюу кьатыш элге кирирге деб, Тонягъа батыр акъыл келди. Ол дженгил огъуна авур чурукълары аягъындан чыгъарыб, курткасын да тешиб кёкенни артына сугъуб, юсюнде эркиши кёлеги, кёнчеги бла белибаусуз малладан айырылгъан кёк ийнекни чартлатыб тебреди. Кёк ийнекни артындан сюре, ол аны кьатыш маллагъа кьатышды. Ол алай дженгил болгъан эди, фашистле эслемей, ол малланы сюрген джашчыкъды деб, анга эс бёлмей кьойгъан эдиде.

Былай бла кюн джарыкъда гитче, хапар джыйыучу кьызчыкъ фашистлени биргелерине Хребтова элге кирди.

III.

Ингирде Тоня партизанланы штаблары болгъан джер юйде эди. Отрядны командири Тоняны хапарына тынгылай эди. Тоня келтирген хапарла тюрбе-тюз эдиде. Командир хапар келтирген кьызчыкъны кьатына келиб, аны кьолун тутду.

— Бек сау бол, кьызчыгъым, тамам керекли заманда табылдың,— деди.

Кече партизанла фашистлеге чабыб, элни фашистледен бошатдыла.

Партизанла Тоняны бек суре эдиде. Ол отрядда бир ишни этерге да джыйиргенмей эди: хант эте эди, партизанланы кийимлерин джууа эди, джамай эди. Джашагъан джерлерин кирсиз тута эди, бек батыр эм табышлы эди. Тушманла алыб тургъан элге кёрюнмей кириб кете эди.

Аны не элде мал кютюучю джашчыкъча кийиниб,
не колхозчу къызча болуб, не да сокъур къарт къа-
тынны джол усдасы болуб айланнганын кёре эдиле.

Фашистлеге кесин тутдурмагъан, кёрюнмеген бир
эди. Аны излей эдиле, ол батыр, хапар джыйыучу
къызчыкъны тутуб бергеннге немец ачхадан саугъа-
гъа беш минг марка берликбиз дей эдиле.

Алай а Тоняны табмакълыкъ бек кыйын эди.

А. Колинченко.

Соруула бла этерге иш.

1. Тоня къайры, нек келе эди?
2. Аны элге киргенин кёрселе, анга не этерик эдиле?
3. Тоняны юсюнден бек джаратхан джеригиз къалайыды?
4. Тонягъа батыр, табышлы деб нек айта эдиле?
5. Партизанла Тонягъа къалай къарай эдиле?
6. Сиз Тоняны орнунда болсагъыз не этеригизни айтыгъыз.

Къызыл лётчикле.

Джарыкъ кёкге
Джолла къурабыз,
Темир къушланы
Мийикде бурабыз.

Шох хауада тизгин болуб,
Къанатланы керебиз.
Къарыуубузну, билимбизни
Биз джуртубузгъа беребиз.

Акъ булутлада,
Къушлача, ойнайбыз,
Биз ишибизде
Эрикмейбиз, талмайбыз.

Хубийланы О.

Этерге иш.

Бу назмуну азбар этигиз.

Совет аскерчи.

Биз окъуйбуз школлада
Ол сакълайды чеклени.
Къурч къушлагъа минеди да
Учад, джырад кёклени.

Къурч атха да минеди ол
Кемеледе джюзеди,—
Бизге тынчлыкъ джашау ючюн
Отха, суугъа киреди.

Биз окъуюкъ къадалышыб,
Бу аламат школда,—
Аскерчибиз кёрюр бизни
Ленин салгъан тюз джолда.

Къобанланы Д.

ДЖАЗ.

Джаз.

Север сууугъун чакъырыб кетди.
Джерни акъ тонун кюн оймагъ этди,
Юг джылы джазын бизге теджеди,
Табигъат анга терк джибер деди.
Ол келир-келмез хар зат уянды,
Джашау сагъайыб бирден къууанды.
Суу балаланды, ташыб кирленди,
Чегет джасанды, ачыкъ тилленди.
Кёк кюкюреди, джерни эркелетди,
Суусабдан тоюб булуту джетди.
Джылы джангурун себелеб ийди,
Джер чагъыб, джашнаб, джаб-джашил
кийди.

Семенланы А.

Этерге иш.

1. Окъугъуз. Ангыламагъан сёзлеригизни соругъуз.
2. Иги окъургъа юренигиз, сора азбар этигиз.

Джазында.

Танг джарый, Ахматланы юйню къатында тюзде трактор гюрюлдегенле, адам дауурла чыгъыб, Ахмат уянды. Ол туруб терезеден къарагъанында, тракторла джазгъы урлукъ атыллыкъ джерни тырнауун эте тура эдиле.

Ахмат бет-кӱол да джууб, алайгъа барыргъа, колхозну председатели Сеид-Батдал келиб, бригадирге:

— Назир, кюн ортагъа тракторла тырнау этиб башларгъа керекдиле. Сен зынтхы урлукъну былайгъа келтириб, хазыр этиб тур. Мен трактор бригаданы бригадирине айтайым да ол юч урлукъ чачыучу машина бла бир тракторну ийер. Бюгюн урлукъ чачыб бошамай амал джокъду,—деди да кетди.

Ахмат кюн орталыкъ ашаб, школ тенглери Магомет бла Солтанны да биргесине алыб, быягъы джерге келди.

Урлукъ чачыучу трактор келиб, ишлей тура эди. Аны ичинден урлукъ быргъычыкъла бла джумушакъ джерни сызгъаларына тюшюб, аны да урлукъ чачыучуну ызындан келген тырнаула джабыб баргъанларын кӱрдю.

Экинчи кюн дерсде устаз: „Тюнене кӱрген затындан ким хапар айталыр?“—деб сорду. Ахмат кӱолун

кѣлтюрюб, бу урлукъ чачыуну юсюнден джарашдырыб,
кѣргенин айтды.

Соруула бла этерге иш.

1. Ахмат алай эртде нек къобхан эди?
2. Ол не кѣрдю? Ким бла барды?
3. Ахмат кѣрген затыны хапарын къайда айтды?
4. Трактор бла джер сюрген, урлукъ атхан, тырнау этген кѣргенмисиз?
5. Джер сургенде алгын бла энди не башхалыкъ барды?

Джанкъоз.

Джазны келгенине шагъатлыкъ этиб,
Джанкъоз чыгъады джаз джумушакъ джерде,
Къалгъан хансла да джазны эркелетиб,
Къызыу ёселле джазгъы ариу кюнде.
Къанатлыла да ариу джырлайдыла
Джазгъа къууаныб, анга сюйюнюб.
Гокка хансла тола баралла
Бирери-бирер тюрлю кийиниб.

Борлакъланы А.

Этерге иш.

Халатсыз, кескин окъугъуз. Джанкъозну не заманда чыкъгъанын сынагъыз.

Уяларын къалай этедиле.

Къара къаргъа кесини уясын мийик терекни башында ишлейди. Эркек къара къаргъа булчукъну табыб, аны ызындан келгинчи, тиши къара къаргъа кеслерини, алай сейир болмагъан уяларын сакълаб къалады. Сора тиши къара къаргъа булчукъ излей кетсе, эркек къара къаргъа уяны сакълайды. Алайсыз къаргъаланы башха парасы аланы уяларын кючлеб къоярыкъды.

Къара къаргъала къуу
булчукъланы джыйыб,
аланы бир джумушакъ
джоппу этиб, бутакъланы
юсуне салыб, уя ишлеб
къоядыла.

Бу тукъум тынч халда
къара къаргъаланы ту-
къум джууукълары —
къаргъа бла чаука да уя-
ларын алай ишлейдиле.

II.

Жаворонок — акъдордан, кёксюл чыбчыкъ—джаз
тюзлени башында учуб мийикге чыгъады. Аны мийик-
ден джырлагъан тауушу
бек аламат келеди.

Ол къайда болса да
бир тюзде джукъа ханс-
чыкъла бла джабылгъан
бир чунгурчукъ табса, ма
аны уячыгъы! Ол кесини
джер бетли гаккычыкъла-

рын ары салыб къояды. Тюз къатлары бла озсанг да
аланы эслемейсе.

Бёденеле биченликледе, джаз тауукъла да тюздеде
уяларын мунуча этедиле.

Тюзледе джашаучу бу къанатлыланы гаккычыкъла-
ры не ханс бетли, не мюрзёу бетли боладыла.

III.

Тюз бабушла бла къазла уа бир заманда да ауузла-
ры бла уя ишлер ючюн не булчукъну, не да саламны
келтирмезле.

Ала къайда болса да суудан узакъ болмай, бир таша джерде джыйылыб джоппу болуб тургъан не къамишни, не да булчукъланы излейдиле. Алай джоппу табсала, теблеб арасын чунгур этиб, сора кеслерини тюклери бла юсюн, джуургъан бла джабханча, джабыб къоядыла. Къайры болса да кетерге керек болса, ала тюкле бла ишленген джуургъан бла бабуш гаккыларыны юсюн джабыб, не суу ичерге, не ашаргъа кетедиле.

IV.

Чегетде: Таркъ! Таркъ! Таркъ!—деб таууш чыгъар.

Олагъач тауукъну юй ишлей тургъаныны тауушуду. Агъач тауукъ кесини къаты бурну бла джумушакъ тереклени узакъ заманны къазады. Терекни ичин мийик къошун тенгли бир къуууш этгинчи, ол кёб ишлейди. Агъач къабукъдан тюшген умурланы, джонгурчхачыкъланы, ишлеген сакъатында уясына агъарыкъ затны барын къоймай тышына тегеди, ариулайды.

Агъач тауукъ балала уяларыны ичинде бир тюрлю бир джумушакъ зат болмагъанлай, аны къаты сыйдам тюбюне олтуруб ёседиле. Ол себебден аланы табанлары, берч болады. Ала абадан болсала, уяларындан, аны къабыргъасыны хыртдыларына кеслерини джити (кишдикникилеча) тырнакълары бла илиниб, алай чыгъадыла.

Клыкова А.

Соруула бла этерге иш.

1. Къара къаргъала кеслерини уяларын къайда ишлейдиле?
2. Тюз къанатлыланы къайсыларыны юсюнден окъугъансыз, аланы уяларыны юсюнден не билесиз?
3. Былача къайсы къанатлыла уя этедиле?
4. Къанатлыла уяларын къалай ишлейдиле?
5. Агъач тауукъла уя къалай этедиле?
6. Тюрлю-тюрлю къанатлыла уяларын тушмандан къалай сакълайдыла?

Башха къанатлыланы юсюнден билген хапарыгъызны айттыгъыз.

Джаз келди.

Къарны эритди джылы аяз,
Балчыкъ болду джол, арбаз,
Кёк да уруб даурбаз,
Белги берди кенгден джаз.
Къарылгъачла учдула.
Къонакъгъа джол ачдыла,
Биринчи акъгъан тамчыла
Джашил кырдык чачдыла.

Сюйюнчланы А.

Этерге иш.

1. Бу назмуну кескин окъугъуз, хар эки тизгинни нени юсюнден айтханын ангылатыгъыз.
2. Азбар этигиз.

Бабуш джюджекле бла сабийле.

Сабийлени букъу джолда не затха эсе да бёркчюклерин ата тургъанларын кёрдюм. Мен алагъа джууукълашханымда, хар бирини къолунда бирер тюз бабуш джюджекчик эследим. Олсагъат мен гитче тюз бабушчукъ кесини джюджекчиклерин элни ол джанына чыгъарыргъа тизиб, джолдан ётюб баргъанын билдим.

— Быланы не этериксиз?—деб, мен алагъа хыны-
ракъ сордум.

— Ийерикбиз,—деб джууаб этдиле, къоркъуб.

— Хы, ийериксиз! Нек тутхан эдигиз да?—дедим
мен бек хыны.—Къайдады? Къайдады энди аналары?

— Майна алайда къонуб турады!—деб бары бир-
ден джууугъуракъ тѣбечикни кѣргюздюле. Аны башын-
да, керти да, къалай этерге билмей, бабушчукъ къай-
гъыдан ауузун ачыб тура эди.

— Бусагъатдан, дженгил, бабуш балаланы ызына
элтиб аналарына беригиз!—деб къыджырадым...

М. Пришвин.

Соруула бла этерге иш.

1. Сабийле уяда не балачыкъла кѣрдюле?
2. Ала къаллай бабушну балалары эдиле?
3. Бабуш балачыкъланы аналарыннан айырылгъанлары иги-
ми боллукъ эди, огъесе аманмы боллукъ эди?
4. Сен тюз бабуш кѣргенмисе? Юй бабушдан башхалыгъын
айыралдынгмы?

Бу суратха къара да хапар къура.

Тынчлыкъларын бузады.

Кюн къыздырыб, къар дженгил эриб, суучукъла къобуб бир-бирлерине къошула, уллу болуб, джайылыб, чегет талаланы, суу джагъаланы басханды.

Чегетде джашагъан джаныуарланы тынчлыкъларын бузгъанды.

Барындан да бек лобанлагъа, тюзледе джашагъан чычанлагъа, джерни юсюнде джашагъан башха джаныуарлагъа да уллу кыйынлыкъ салгъанды.

Аланы джашагъан уячыкъларына суу къуюлгъанды, джаныуарчыкъла амалсыз болуб, тешикчиклерин къоюб, дуппурлагъа къачадыла.

Суу къобхан сагъатда лобанны уясына суу кириб, лобан тунчугъургъа аздан кълалгъанды. Ол тешигинден къачыб сууда джюзюб, къургъакъ джер излеб кёб айланды.

Эм артында бир къургъакъ джерчик табыб, аны къазыб, джерни тюбуне ташайыб кетеди.

Соруула бла этерге иш.

1. Суу къобханында, къайсы джаныуарлагъа аман болгъанды?

2. Лобан къайда джашайды?
3. Ала суудан башларын къалай сакъларгъа кюрешген-диле?
4. Кесигиз джаз быллай затны эслегенмисиз?
5. Лобанны, чычанны юсюнден билген затыгъызны айтыгъыз.
6. Джаз быллай затланы сынагъыз.

8-чи Март.

Бюгюн дуния ачылгъанд,
 Чарс тубанла чачылгъанд,
 Эгечлени бетинден
 Чадыралары атылгъанд.
 Багъалы март айында,
 Сегизинчи кюнюнде
 Копенгаген шахарда,
 Халкъла арасы юйюнде,
 Ишлеучю эм урунган
 Тиширыула джыйылыб,
 Бир талай тарыгъыула,
 Акъыллары буюруб:
 Байла бла бийледен
 Къыйынларын излерге,
 Сора халкъны ичинде
 Баш эркинлик тилерге.
 Бу сёзлеге баш болуб,
 Иш джюрютген, сёз айтхан
 Клара Цеткин атлы
 Бир тиширыуду табхан.
 Аны тилеги бла,
 Муратлары толгъанды.
 Хар къралда бюгюн кюн
 Бизге байрам болгъанды.

Боташланы А.

Этерге иш.

Назмуну магъанасын хапаргъа салыб айтыгъыз.

Къой чыпчыкъла келдиле.

— Ары къарагъыз, къой чыпчыкъла!—деб ким эсе да кычырды. Кертиси да къой чыпчыкъла мийик бусакъ тереклени бутакъларына къонуб тура эдиле.

Была тѣппели чыпчыкъладан эсе уллула, асыры къаралача да кѣрюне эдиле.

Къой чыпчыкъла уяларына джюн, тюк, мамукъ дагъыда аллай джумушакъ затланы ташыб тебреген эдиле. Ала терен уяла этерге сюедиле. Киштик кесини аягъын ары джетдираллыкъ тюл эди. Къаргъа да бурну бла джеталлыкъ тюл эди.

Аны тахталаны арасында кесине ашарыкъ излеге-нине къарамакълыкъ бек сейир эди. Аны джюрююу бек дженгил эм тюрлю эди. Ол эки джанына кѣзюу аубаб джюрюй эди. Бара тургъанлай кысха тохтаб бир джанына къарайды, дагъыда бурулуб ол бир джанына да къарайды. Башын не онг, не да сол джанына силкеди. Табханын дженгил къабыб, арлакъ чынгайды. Ол адамгъа да дженгил юренеди...

Богданов.

Соруула бла этерге иш.

1. Къой чыпчыкъла уяларын къалай ишлейдиле?
2. Ала не ашайдыла? Ашарыкъны къалай табадыла?
3. Къой чыпчыкъла адамлагъа не хайыр бередила?
4. Къой чыпчыкъны сынагъыз, билгенигизни джарашдырыб айтыгъыз.

Ленинни туугъан айы.

Хурметли джазны апрель айы
Артыкъ къууанчлыды бизде,
Тюзлюкчю Ленин туугъанды
Аны джыйырма экисинде.

Уллу Ленинибиз бергенди
Бизге тюзлюкню, тенгликни,
Ол осият этиб кетгенди,
Салыргъа джашау кенгликни.

Ленин туугъан насыб айны
Байрамлайбыз джыл сайын,
Ол кёргюзген сыйлы джолда
Ишлейбиз биз къаджыкъмайын.

Апрель айда сад чакъгъанча,
Ёседи, Ленин, тулпар халкъынг.
Толуб барады ишибизде
Бизге этген аманатынг.

Элкъанланы А.

Соруула бла этерге иш.

1. Ленин къайсы джыл, къайсы айда туугъанды?
 2. Ленини юсюнден билген назмугъузну айтыгъыз.
 3. Бу назмуну 2—4 куплетлерин азбар этигиз.
-

Тереклени даулашханлары.

Терекле: ичибизде ким игиди деб, даулашхандыла. Эмен былай айтханды:

„Мен бютеу тереклени ийесиме! Мени тамырларым джерге терен кетибдиле. Базыкълыгъым юч къулач болады. Баш булчукъларым кёкге къарабдыла. Чап-ракъларым а оюулу, ариу кыйылгъандыла. Бутакъларым да, темирден ишленгенча, алайдыла.

Мен барынга баш урмайма, кёк джашнаса ийил-мейме“.

Эменни махданганын эшитиб, алма терек былай айтханды:

„Сен, мазаллы эмен, мен улуу эм базыкълма деб махданма. Сени чёртлеуюклеринги тонгузла болмаса киши ашамайды. Мени уа кызыл алмам хар адамны столунда да болады“,—дегенди.

Нарат тынгылаб, башын силкиб:

„Бир кесек тохтагъыз, омакъланмагъыз: ма кыш келгенлей экигиз да кымыжа болуб турлукъсуз, мени уа юсюмде кёк ийнелерим алайлай, кёгергенлей, турлукъдула. Менсиз сууукъ джерледе адамланы джашаулары боллукъ тюл эди. Мен аланы печлерин да джылытама, алагъа юй да ишлейме“,—дегенди.

К. Ушинский.

Соруула бла этерге иш.

1. Терекле нени юсюнден даулашхандыла?
2. Эмен кесин тереклеге тамадагъа нек санай эди?

3. Алма терекни эм нарат терекни анга джууаблары не болду?

4. Эменни алма бла, нызыны нарат бла тенгишдиригиз.

5. Терек неден къуралады?

6. Ал бурун тереклени, экинчи кёкенлени атларын окъу: къайын, чертлеуюк, джеге, нарат, наныкъ, эмен, тал, эчги, агъач, дугъум, нызы, гургум, кертме, эрик, балий.

Эсге тюшюрю: Терекни бир тёнгеги болуб къалмай, кёб бутагъы эм булчугъу болады. Кёкенни бир тёнгеги болуб къалмайды. Ол талай ингичге чыбыкъдан къуралады.

Мен наратчыкъ ёсдюреме.

Атам алыб келгенди
Гитче нарат терекчик,
Аны манга бергенди
Менме улуу этерик.
Мен кьолума алгъанма
Гитче нарат терекни,
Эрлей чунгур къазгъанма
Айырыб эм таб джерни.

.....

Кесим алгъан наратчыгъым
Тюб тюз болуб ёседи,
Къулакъчыкълары салыныб,
Хайт деб салкъын этеди.
Терекчигим улуу болуб,
Ёсерикди юй аллында,
Биз да китабланы окъуй,
Олтурлукъбуз салкъынында.

Акъбайланы А.

Этерге иш.

Назмуну азбар эт.

Чегетни сакъла, ёсдюр.

Чегет адамлагъа бек улуу хайыр береди. Агъачдан адамла юй, башха мекамла, юй керекле дагъыда кёб тюрлю затла этедиле.

Чегет болгъан джерде хауа да ариу болады. Бизни Совет къралыбызда чегетле болгъан джерледе урунганланы саулукъларын иги этерге кёб санаторий, солуу юйле ишленгендиле.

Чегет кюнню таякъларындан битимни иги сакълайды. Чегет болгъан джерде кърар да кёб болады. Мылы кёб болса уа битим иги болады.

Чегетни былай хайырлы болгъаныны себебинден бизни совет адамла къралыбызда болгъан кёб чегетлерибизни сюедиле эм сакълайдыла. Чегетлени къуу бутакъларын къуу терекледен, сынган бутакълардан ариулагъа окъуучула да болушадыла.

Эски чегетлени ариулагъан бла бирча джангы чегетле да орнатадыла.

Чегетлени кѳоруулаб ёсдюрюуде кѳб алимле, лесоводла, агрономла ишлейдиле.

Бизни областны ичинде да Теберди эм Учкулан ёзенледе, Преграднада, Лабада, Зеленчук районда кѳб чегет байлыкѳ барды. Бу байлыкѳны кѳб этерге, аны сакѳларгѳа сен да болуш.

Соруула бла этерге иш.

1. Чегетлени адамгѳа хайырларын айтыгѳыз.
2. Чегетни битимге не болушлугѳу барды?
3. Чегет кѳайда кѳргенсиз?
4. Чегетни сакѳларгѳа сен не бла болушаса?
5. Чапыракѳлыла деб кѳайсы агѳачлагѳа айтадыла?
6. Ийнелиле бла чапыракѳлыланы башхалыкѳлары неди?
7. Нызы, нарат, наз, чегетле кѳаллай джерледе ёседиле?
8. Сиз кѳрген чегетледе кѳаллай терекле болгѳанларын айтыгѳыз.
9. Чегетледе кѳаллай кѳгетле битедиле?
10. Алада кѳаллай джаныуарла джашайдыла?

Эскертиу. Ичинде чапракѳлы эм ийнели агѳачлары болгѳан чегетлеге кѳатыш чегетле дейдиле: нызы, кѳайын, наз, эмен, нарат, джерк, бусакѳ, ышхылды, джѳге, эчки агѳач, джохар, - юрге.

Аллай кѳатыш чегетледе тюрлю-тюрлю кѳгетле битедиле: алма, кертме, эрик, чѳртлеуюк, дугѳум, гургум, наныкѳ, чынар, кѳарагѳген, дагѳыда башхала. Адамны саулугѳуна ала бек джарагѳан, керекли затладыла. Аланы заманында джыя туругѳа керекди.

Чегет кѳб болса—кѳар кѳб болур, кѳар кѳб болса—суу кѳб болур, суу кѳб болса—битим улуу болур.

Бир терекден миллион сернек этерге боллукѳду. Бир сернек бла миллион терекни джандырыб, халеклик сакѳларгѳа боллукѳду. Сен чегетни сакѳла, аны шоху бол!

Къайын.

Акъ бурма субай къайын таланы арасында, бачхада, уллу джолланы эки джанларында да ёсгенди.

Аны чапракълары джабышыучу боладыла. Къайын чапракъны ичинде анга ашау джюрютген, къан тамырлагъа ушаш тамырчыкъла боладыла, тегереклери да къыйылыб, мычхыны тишлерича ишленедиле. Гокка чапыракълары уа сыргъала болуб салынадыла. Къайын агъачдан сауутла, чанала, арбала, керекле этедиле, къайын отун бла юйню джылытадыла.

Къабугъундан корзинала, дженгил чана кюбюрле, кегет джыйгъан четенле этедиле.

Джаш къайын терекледен алгъан сууларын адамла бир къауум ауруулагъа дарманнга ичедиле.

К. Ушинский.

Соруула бла этерге иш.

1. Къайын адамгъа не хайыр береди? Ол къалайлада битеди?

2. Къайынны суратлагъан джерин табыб, китабда окъугъуз.

Бурма къайын.

Ёзенледе мийик сыртда,
Джелчик урса, чайкъала,
Джылтырайла эртден чыкъда
Къайынчыкъда чырпыла.
Керпесленеди тозураб,
Терт джанына джайылыб,
Бек ариуду бурма къайын,
Сыргъалары салыныб.
Къатында да гокка хансла,
Къызылчыкъла, кёксюлле,
Къайынчыкъгъа эришиб,
Нюрчюклерин тёксюнле.

Джѣге.

Къарт джѣге аламат терекди! Аны чапракълары джумушакъладыла. Чакъгъаны ариу ийис этеди. Бутакълары тѣрт джанына джайылыб, кѣлегелери бек салкъын боладыла. Адамгъа уа джѣге къаллай бир хайыр береди!

Джайны арасында аны чакъгъанларындан бал джыя, аны къалын чапракъларыны арасында бек кѣб бал чибин джызылдаб айланады. Аллай бал хар джерде да аламатха саналады.

Джѣге мекям ишлерге джарамайды. Андан тюрлю-тюрлю зат этерге бек табды. Аны джарыкъ бетли, джумушакъ агъачы бычакъ бла бек тынч джонулады эм сыйдамланады. Андан аякъла, табакъчыкъла, чыккырла, оюнчакъла, дагъыда башха тюрлю ариу затла ишледиле.

Барындан да бек джѣге кесини къабугъу бла кѣб хайыр береди. Аны къабугъун суугъа салыб джибитедиле, сора ич этин алыб, мочалкала этедиле. Андан арбалагъа, чаналагъа къюбюр къабыргъала ишлейдиле. Аны тѣшеклени, джасдыкъланы арасына да саладыла.

Соруула бла этерге иш.

1. Джёге не заманда чагъады? Андан не затла этедиле?
2. Джёгени адамгъа хайырын айтыгъыз.

Чегетде.

I.

Атам да, мен да чегетге бардыкъ. Чегетде хар тюрлю терек кёб эди. Барындан да ариу бир акъ терек бар эди.

— Атам, бу не терекди?—деб сордум.

— Бу къайын терекди. Къайын агъач неге да иги джарайды, андан фанер къанганы эм игисин этедиле. Чурукъ чюйле да къайын агъачдан этедиле,—деб атам кёб хапар айтды.

— Бу уа?—деб мен дагъыда бир терекни кёр-гюздюм.

— Бу эменди. Агъачланы эм къатысы, эм чыдамлысы эменди. Андан столла, шиндикле, чыккырла, арба чарх кёпчекле, кегейле, шкафла дагъыда кёб зат этедиле,—деб эменни юсюнден да хапар айтды:

II.

Сора агъачланы атларын айтыб санаб тебреди.

— Ма бу тал, кюрюч, бу джерк, ол кёк агъач, ол эмен, былайдагъы джёге,—деб джёгеге джетгенлей, аны юсюнден былай айтды:

— Джёгени къабугъу кёб затха джарайды, андан затны чырмаргъа рогожа этедиле.

III.

Чёгюч ургъанча, мен бир таууш эшитиб къарадым. Къарасам бир къолан ариу къанатлы терекни къабыргъасына къонуб, къуйругъуна таяныб, джити бурну бла терекни ура тургъанын кёрдюм. Ол, керки бла ургъанча, терекни къабукъларын ууатыб агъыза эди.

— Атам, ол чыпчыкъ терекни ашай турады,—дедим.

— Ол чыпчыкъ тюлдю, ол агъач тауукъду. Ол агъачны къабугъуну тюбюнде джашаб, агъачха заран берген къуртланы ашайды,—деб атам хапар айтды.—Андан сора да чегетде кёб тюрлю джаныуар джашайды: айю, бёрю, тюлкю, къоян, тонгуз, буу, эчки дагъыда башхала, дегенинде мен бек разы болуб тынгыладым.

Маммеланы И.

Соруула бла этерге иш.

1. Хапарда къайсы тереклени юсюнден айтылады?
2. Эменден не зат ишлейдиле?
3. Хапарны хар кесегине ат атагъыз.
4. Бек джаратхан, сейирсинген джеригизни китадан табыб окъугъуз.
5. Чегетге экскурсиягъа барыгъыз, сынагъыз.

Терекле джайылсынла.

Джашау ариу болгъанды
Джарытыб Ленинни кюню,
Джерибиз да алай болсун,
Гоккадан, терекден толуб юсю.
Биз, джаш тёлю, пионерле,
Сюебиз аллай ариулукъну,
Тюрлю-тюрлю терекле бла
Джашагъан, солугъан юлерибиз
Джашил дарийге бёленсинле.
Уллу ёсген тереклерибиз
Кёгет мынчакъла тизсинле.

Акъбайланы А.

Башха бутакъчыкъ.

Чегетде бир алма терекчик бите эди. Садчы чегетге келиб, аны кёрюб:

— Ма иги терекчик, бу манга джарарыкъды;— деди.

Акъырын тамырларына заран этмей, къазыб элтиб бачхада орнатды.

Экинчи джылында садчы къынгыр бычагъы бла келди. Ол терекчикни бютеу баш чакъгъанын кесиб, къуру тёнгекчигин къойду. Тёнгекчигини башын джарыб, алайгъа башха иги алма терекден бутакъчыкъны салды. Терекни джарасына замазка джагъыб, байлау салды.

Джангы джалгъаннган бутакъчыгъыны тегерегине дагъанла салыб кетди.

Юч джылдан терекчик саргъылдым акъ чакъды. Чакъгъаны акъды. Аны орнуна кёк алма бюртюкчюкле чыкъдыла. Къачха уа уллу алмала болдула.

Ала да кючлю алмала болмай, уллу къызылдым татлы алмала эдиле.

Алма терекчик алай алапат болгъан эди. Башха садчыла, джалгъаргъа деб, бутакъчыкъ алыргъа келе эдиле.

К. Ушинский.

Соруула бла этерге иш.

1. Алма терекчик къайда битиб тура эди?
2. Анга кимни кёзю къарады?
3. Терекчикни къалай орнатханын айтыгъыз.
4. Экинчи джылында ол терекчикге не этди?
5. Анда къаллай алмала бите эдиле?
6. Школда, колхозда, кесигизде битген саддан хапар айтыгъыз.
7. Къайсы кегетни бек сюесиз?

Мичуринни садында.

I.

Мичурин бек алаMAT садчы болгъанды. Эллиден артыкъ джылны ол кеси бек суюген иши бла кюрешгенди. Ол джангы тукъум кегетле чыгъарыр ючюн кёб сы-

намла этиб, кёб кюрешгенди. Аныча ол сууукъдан кьоркъмагъан иги тукъум кегет терекле, кёкенле чыгъарыргъа да кёб кюрешгенди.

Патчахлыкъны заманында Мичуриннге ишлерге бек кыйын эди. Патчахны оноучулары, аны алаMAT ишин сан этмей эдиле. Анга сынамларын этерге ачха бермей эдиле, болушмай эдиле.

Совет власта уа Ленин биринчи болуб, аны унутмай эсге алыб, анга иш этерге болушлукъгъа ачха бергендиле. Анга ачха да, сынамла этер ючюн джер да берилген эди. Мичуринни кёб болушчулары да, сохталары да бар эдиле. Мичурин кесини алаMAT ишлери ючюн Ленинни ордени бла саугъаланнганды.

II.

Мичурин садланы юсюнден кёб сейирлик затла этгенди!

Ма шылаб кертме тереклери! Шылаб терекледен кегет джыяргъа бек табды. Алагъа не тукъум къарамакълыкъ да тынчды.

Ма эбзе кегет чапыракълары бла бутакъ: анда уа балийле битедиле.

Алгъынча хар бир сабчыкъда эки балий битиб къал-

май, кѣб балий битеди. Мичурин эбзе кѣгет бла балийден бир джангы тукъум кѣгет чыгъаргъанды.

Ма гитче балий терекчик! Ол столда къошунчукъда битди, кѣгет а кѣб береди.

III.

Сакълаучула тублерине джатаргъа къоркъгъан, Мичуринни садында аллай уллу алмалары болгъан алма терекле бардыла.

Аллай алманы къолунгда тутар ючюн къол аязларынгы кенг джаяргъа керексе.

Аны садында кѣб тюрлю кѣгетле ёсгендиле. Кесле-ри да суулуладыла.

Анда наныкъ, тюз наныкъдан эсе тѣрт кере уллу эм да, эзиледи деб адам къоркъмазча, чыдамлыды.

Мичуринни садында кѣб тюрлю сейирлик затла кѣрюрге боллукъду. Ала анда Мичуринден ол тереклени сууукъ, джайы къысха, алгъын кѣгет ёсмеген джерледе ёсдюрге юренгендиле.

Соруула бла этерге иш.

1. Мичурин не иш бла кюрешгенди?
2. Патчахны заманында анга ишлемеклик кыйын нек болгъанды?
3. Совет власта уа анга къалай къарай эдиле?
4. Анга алгъы бурун ким джараб башлады?
5. Аны къаллай кёгетлери бар эдиле?
6. Мичуринни иши бла садоводла къалай хайырлана эдиле?
7. Алма, кертме, балий, наныкъ суратлагъа къараб, тетрадарыгъызгъа аллай суратла салыгъыз.

Тереклени сакълагъыз.

I.

Колхозубузну сады бек уллуду. Джаз алмала, кертмеле, балийле чакъгъанларында, сад да, кёк кёрюнмей, саулай къызылдым акъ къурмач болуб къалгъан эди.

Колхозчула бары: „Быйыл кёгет кёб боллукъду“,—деб къууана эдиле. Бир кесек заманда тереклени юслери гёбелеккеледен толуб къалды.

Тереклени чакъгъанлары агъыб, аланы тюблеринден кём-кёк алма, кертме, балий, эрик бюртюкле кёрюнү тебретиле. Бир талай заман кетгенден сора, тереклени тюблерине алмачыкъла, кертмечикле агъыб башладыла.

Агроном бла кёгет бачхагъа къарагъанла аланы нек акъгъанларын билиб председательге:

— Къысха заманны ичинде бир мадар этмесек, садда кёгетледен бошайбыз,—деб хапар айтдыла.

II.

Экинчи кюн МТС-ден, артында да бир тюрлю арба тагъылыб, аны юсюне да резинден шланга салыныб бир трактор келди: Ол садха кириб тереклени тизгинлерини арасы бла тебрети. Резин шлангадан акъ суусун

зат кючлю джел ургъан джангурча, юслерине къую-луб, тереклени башдан аякъ джибитди.

Алайда къараб тургъан сабийле ол къуюлгъанны дарман болгъанын соруб билдиле.

III.

Садда къанатлыла кѣб болсала иги боллукъ эди. Чыпчыкъла ол заранлы гѣбелеккелени мингле бла ашаб, кѣгетлени сакълай, адамгъа улуу хайыр берлик эдиле.

Алайда тамадалыкъ этген Мусос сабийлеге былай айтды:

— Сиз чыпчыкъ уяланы чачмагъыз, чыпчыкъланы гаккыларын бузмагъыз, балаларын ѳлтюрюучю болмагъыз.

Терекледе не къадар чыпчыкъ кѣб болса, ол игиди. Терек бачхалада акъмай къалгъан къуу чапыракъланы араларына гѣбелеккеле кеслерини гаккычыкъларын саладыла. Биз да ма бу дарманла бла заранчыланы къыра турурбуз,— деди.

Сабийле бары чыпчыкълагъа тиймезге сѣз бериб чачылдыла.

Соруула бла этерге иш.

1. Колхозну сады къалай чакъгъан эди?
2. Терекле нек агъыб башладыла?
3. Кѣгетни сакъларгъа ким болушду?
4. Заранлы гѣбелеккелени юсюнден не билесиз?
5. Школ садда, колхоз садда тереклени юслеринде акъмагъан чапыракъ къалса, аланы саддан узакъ къоратыб кюйдюрюгюз.
6. Бу хапарны иги окъуб, хапарлагъыз.

БИРИНЧИ МАЙ.

Хош келдинг, Май!

Хош келдинг, Май!
Хош келдинг сен тюз иннетли,
Урунган халкъны Майы,
Джазны джерге берекетни,
Къууанчны тѣкген айы.
Сау кел! Джыл сайын тансыкълаб,
Бек сакълаучу айыбыз.
Хорламыбызны хыйсаблаб,
Къанат берген майыбыз.

.....
Джарыкъ къюнню бизге ийген
Шохлукъ нюрню джерге джай,
Къууат салгъан, къууанч берген,
Джюрек суйген сыйлы Май!

Чотчаланы М.

Этерге иш бла соруу.

1. Кескин окъуб, азбар этигиз.
2. Май къууанчха къалай хазырлангансыз?

Майны къууанчын этдик.

Хар джылдача саулай эл Биринчи майны къууанчын этерге хазырлана эди. Колхозчула кече къун да тохтамай майны къууанч къунлерине бютеу сюрюллюк джерлени сюрюб, урлукъ салыуну бошаб тюберча ишлей эдиле. Сохтала, устазла да школну арбазын, клас-

сларын тазалаб, сөйюмлю эте эдиле. Устазла сабийлени джырларгъа, тебсерге, азбар айтыргъа юрете эдиле. Элни ичинде майны къууанч кюнлерине туберге деб, орамны тазаламагъан, юйюн акълаб хазырланмагъан адам джокъ эди.

Эл саулай кюнден кюннге кирсиз таза бола эди. 30-чу апрелни ингири болду. Колхозчула бары мурат этгенлерича, ишни баджарыб, кирсиз айбат кийиниб, джыйылыугъа бардыла. Анда колхозну тамадасы Узеир 1-чи Майны къууанчыны юсюнден селешди. Иги ишлегенлени саугъалау болду. Аны ызы бла джыйылгъанланы барынада кино кёргюздюле. Ахырында той-оюн болду.

I.

Биринчи майны эртденинде бютеу эл къызыл байракъла, лозунгла, плакатла бла джасалыб эди. Миллет бары митингге джыйылды... Хар адам бары къууанчылы джарыкъ эди.

Митинг башлангандан сора сохтала клубда джырларгъа, тебсерге усталыкъларын кёргюздюле. Назму-

ла айтдыла. Эшике да талай джерде къууанч бара эди.

Радио бла Москвада парадны баргъанын бере эдиле. Кремлни башында сагъатны ургъаны, аскерчиле-рибизни парадлары, анда сѣлешгенлери эшитилине эди. Хар адам Москвадан узакъ болса да, джазны джарыкъ къууанчын, Биринчи майны къууанчын, Москва бла бирге эте эди.

Соруула бла этерге иш.

1. Сиз джашагъан эл, сахар 1-чи Май къууанчха къалай хазырланганларын айтыгъыз.

2. Школда уа не этесиз ол заманда?

3. 1-чи Майдан сора сен къаллай къууанчланы билесе?

Шохлукъ.

Къызыл площадь,
Москвада,
Бир гитче джашчыкъ
Тюбеди ГУМ-да.

Кавказда джашчыкъгъа
Бѣркчюк алыргъа
Соргъанымы эслеб,
Ол айтды манга:

— Кавказданмыса?

— Хо, джаным, алайды.

— Энди барлыкъмыса?

— Хо, джаным, сакълайды,

Сенича бирчик,
Мени ашыгъыб.
Анга кѣб саугъа
Алыкъма сатыб.

Мени бёркюмю
Элтсенг а анга,
Къарачай джашчыкъгъа
Саугъагъа.

Атасы бизге
Къараб, ышарды.
Джашчыкъны бёркчюгюн
Башындан алды.

Къарачай джашчыкъны
Аты бла анга
Мен да бир бёркчюк
Алдым башына.

Суратха тюшдюк
Ортагъа салыб,
Терен шохлукъгъа
Джангы джол ачыб.

Байрамукъланы Х.

Этерге иш.

Кескин окъугъуз. Не ангылагъаныгъызны кесигизни сёзле-
ригиз бла айтыгъыз.

Къызыл байракъ.

I.

Школну эшиги хар минут сайын ачылыб-этилиб
тура эди. Сабийле школгъа чабыб кириб, чыпчыкълача
джююлдей эдиле.

Орамда да аллай джарыкъ тауушла келе эдиле.
Кюн джарыкъ тийиб, ачылыб тургъан терезеден полну
джарыта эди.

Трофимовна деген къарт къарауул къатын бла аны
джашындан туугъан Степа терезени къатында сюелиб
тура эдиле.

— Амма, джылаймыса? Энтда атам бла анамы эсингеми тюшюрдюнг? Айт! — деди Стёпа.

— Не айтайым? Эсиме тюшюре тебресем кёлюм аз болады,—деб, Трофимовна патчахны заманында ишчиле кеслерини Май кёууанчларын къаллай зорлукъда этиб тургъанларындан хапар айтды:

— Мени бир джашым бар эди. Ол сени атанг эди, бурмачач, джарыкъ, джырны суйген адам эди. Ол эркинликни юсюнден джырлаучан эди.

II.

Бир джолда ол: „Биринчи май бютеу урунганланы кёууанчыды“, — деди.

Къарасам атанг бла ананг сахарны тышына барыргъа кёурала тура эдиле.

Ананг да фабрикада ишлей эди.

Фабрикадан нёгерлери келдиле.

— Алёша, сен сёлешириксе, — дедиле. Алай сёлеше тургъаны себебли талай кере тюргеге тюшген эди.

Мен анга:

— Алёша, бир кесек эсле! — дедим. Ол а кюлдю да кёйдю.

Ала кетдиле. Сен уяндынг да „анам“ деб джыладынг. Сеннге ол заманда бир джыл болгъан эди.

Мен да аланы сакълай, кюнорталыкъ ушхууур этдим. Келмедиле. Кюн батаргъа тебреди.

III.

Бир заманда Настя кеси джангыз келди, бетинде да къаны джокъ.

— Алёшачыкъ... не болгъанды анга? — деб кычырдым. Не болгъанын кючден айтды. Ишчиле сахарны тышына чыгыб джыйылгъан эдиле. Кеслерини джырларын джырлай эдиле. Сёлеширикле да терекге

мини́б башладыла. Сени атанг да терекге миннген эди. Ол кьонгурау ауазы бла сёлеше эди. Халкъ да анга суююб тынгылай эди. Жандармла бизникилени тегереклерин алдыла. Къамчиле бла туююб тебретиле.

Шкок атыб башладыла... Алексейчикге да окъ тийиб, терекден кетген эди.

Настя андан сора ишлей-ишлей аман болду... Ачыуу уллу эди. Сора джётгюрюб башлады... Тургъан юююбюз да мылы эди, сууукъ эди. Амандан ёлюб кетди. Биз экибиз къалдыкъ...

VI.

— Ой, къарачы! Бизникиле тизгинлешиб, кызыл байракъны да хазырлагъандыла... Энди кызыл байракъ ючюн джукъ айтмайдыла.

Сохталаны къолларында: Джашасын 1-чи Май!— деген ачыкъ джазуулары бла байракълары кызара эди.

Сабийлени кёкюреклеринде да алгъын ёлген ишчилени къанларыча, гитче кызыл джуддузчукълары кызара эдиле.

— Амма, мен барайым! — деб, джашчыкъ анасына къарады.

Стёпа сохталаны тизгинлерине таукел сюелди.

Г. Марк.

Соруула бла этерге иш.

1. Патчахны заманында ишчиле май кьууанчны къалай эте эдиле?

2. Бусагъатда къалай этгенлери бла тенгишдиригиз.

3. Кьууанчларын джашыртын нек эте эдиле?

4. Стёпаны атасы бла анасы къалай ёлгенлерин айтыгъыз.

5. Патчахны аскерлери ишчилеге не этгенлерин китабда табыб окъугъуз.

6. Хар башына ат атагъыз, хапарлагъыз.

Тамада кърнашха.

(Ногъай тилден.)

Октябрда ногъай халкъ
Эркин шохлукъну алды.
Орус халкъ бла биргелей
Ол хорламлагъа барды.
Тюшюб тарлыкъгъа, аугъа,
Ногъай кыйналыб турду.
Аны эркин джашаугъа
Оруслу кърнаш бурду.
Ачыу эм зауукъ кюнде
Бизни бла биргесе сен.
Шохлугъубуз ёмюрде
Тунакы болмаз деб мен
Ийнанама джюрекден.
Бир-бирге бериб къолну
Алгъа таукел барабыз,
Ильич джарытхан джолну
Джюрюйбюз, къууанабыз.
Тутдур къолунгу манга,
Тамада орус кърнаш,
Ийеди салам санга
Ногъайлы къарт эм джаш.

С. Капаев.

Этерге иш.

1. Окъугъуз, хар куплетини магъанасын айтыгъыз.
2. 1, 2-чи куплетлерин азбар этигиз.

Уллу къууанч.

1945-чи джылны 9-чу май кюнюнде бютёу бизни
уллу къралыбызны шахарларына, эллерине, хар бир
джерине:

„Къзауат бошалды! Биз хорладыкъ!“ — деген, къууанч хапар джайылгъан эди. Москвадан башлаб, хар шахарда, хар элде, уллу-гитче къалмай, ол кюн орамлагъа чыгъыб, бир-бирлерине суйюмчюлюк айта эдиле. Анга къууанмагъан киши да къалмагъан эди. Орамлада тойла, оюнла къуралыб башландыла.

„Фашист аскерлени хорлагъан, бизни Ана джуртубузну сакълагъан Совет Аскерле эсен болсунла!“ — деб кычыргъан, алгъыш этиу тохтаусуз бара эди.

Артыкъ да бек фронтдан къайытхан аскерледен киши кърюнсе, аланы уппа этиб къучакъламагъан бир адам къала болмаз эди. Аскерчилени артыкъ да бек ййнакълай эдиле.

Соруула бла этерге иш.

1. Къзауат къайсы джыл, къайсы айда хорлам бла бошалгъанды?

2. 1941 джыл Ата джурт къзауатны ким башлагъанды?

3. 9-чу Майны къууанчын сени адамларынг, сен, тенглеринг къалай ашырасыз?

Хорлам кюн.

Джаз кюйюзюн джерге джайгъан
Майны тогъузунчу кюнюнде,
Совет Аскер хорлагъанды
Джауну чыкъгъан джеринде.

Къууанч кючлеб орамланы,
Хорлам кюнню сыйлайдыла,
Джауну хорлаб чыкъгъанланы
Тулпарлыгъын махдайдыла.
Къазауатны кыйынлыгъы
Джуртубузгъа къайтмаз ючюн,
Хорлам кюннге, уруш къайгъы
Мыдахлыкъны салмаз ючюн,
Саугъалары ёшюнледе,
Бёрклеринде джулдузлары,
Сакъ туралла чекледе
Ата джуртну тулпарлары.

Байрамукъланы А.

Джаш ленинчилени уллу къууанчлары.

Джазгъы кюнню эртдени ариуду. Бюгюн кеслерини 40-джыллыкъ къууанчларын байрамларгъа Черкес шахарда „Комсомол“ площадха джыйылгъан пионерлени ариурукълары, къууанчлары! Ол май кюн эди.

Площадда мингле бла кызыл галстуклу джаш ленинчиле, саф-саф болуб, линейкагъа тизилгендиле. Хар къалайгъа къарасанг да кызыл байракъла таза хауада къанат таууш этедиле.

Гокка хансла, лозунгла бла джасалгъан, трибунаны артындан Ленинни уллу портрети, былайгъа джыйылгъан адамланы кесини нюрю бла джылытады...

В. И. Ленин атлы пионер организацияны махдаулу 40 джыллыкъ къууанчына аталгъан линейка башланды.

Совет Союзну гимни согъулады. Джаш ленинчиле, сын къатыб, салют бередиле.

40 джылны мындан алгъа пионер болгъан, бюгюн пенсиядагъы коммунист А. А. Дубкова джолдаш ша-

харны пионерлерин, пионерияны Ленинни ордени бла саугъаланнганы бла алгъышлайды. Ол:

— Джаш ленинчиле, Коммунист партияны иши ючюн, коммунизм ючюн кюреширге, хар заманда да хазыр болугъуз! — дейди.

— Хар заманда да хазырбыз! — деген джарыкъ таууш площадны зангырдатады. Пионерлени бу къууанчларына Черкес шахарда 1-чи къуралгъан пионер отрядланы пионерлери да келген эдиле. Энди ала пенсиядагъы къартладыла.

Соруула бла этерге иш.

1. Пионерлени къууанч кюнлери не кюндю?
2. Махтаулу, джигит пионерледен не билесиз?
3. Бу хапарда бек джаратхан джеригизни окъугъуз.

КЛАССДАН ТЫШЫНДА ОКЪУЛЛУКЪЛА.

Шушь сууну бойнунда.

I.

Сибирде Шушь сууну джагъасында Шушенское деб эл барды. Эски заманда бу элни хазна киши билмегенди: ол чегетлени, мырдыланы арасына ташайыб эди. Темир джолдан, шахардан да узакъ эди. Элни эм кыйырында Сосипатыч деб бир джарлы киши джашай эди. Аны къарнашындан туугъан Алексей деб бир джашчыкъ бар эди. Къарт анга Лёша дей эди.

Къарт уучу эди, Лёшаны уа биргесине элтмей эди.

Бир джолда Лёша аны ючюн джылагъан да этген эди.

Сосипатыч а, анга ачыу этерге излегенча, уугъа хазырлана кёб турду, — кимни эсе да сакълаб тургъаны белгили болду.

Элни орамында шахарчыла кийген къара пиджагы, имбашында да шкогу бла бир адам кёрюндю. Ол Сосипатычны къатына келди.

— Къарачы, Ильич, къалай улуу кыйынлыгъы барды бу джашны: уугъа элтмейдиле,—деди къарт.

Ильич, джашчыкыгъа бурулуб къарады. Ол заманда Сосипатыч да кюлгенин къоюб, былай айтды:

— Не эсе да джашны джолу болмайды.

— Болмаймыды?—деб сорду Ильич.

— Да кесинг сагъыш эт, бу чегетге къалай барлыкъды? Ол анда кесини аякъларын урур да сындырыр, халек этер.

— Сыдырмаз, биз джолчукъ бла барырбыз — деди Ильич.

Лёша да кесини джашауунда биринчи кере уугъа атланды...

II.

Андан бери кёб джылла кетдиле. Шушенское эл бютёу дуниягъа белгили болду.

Минг сегиз джюз тогъсан джетинчи джыл бу элге Владимир Ильич Ленинни патчахны правительствосу ссылкагъа ийген эди. Не ючюн десенг, Ильич Петербургда „Ишчи классны бош, эркин этер ючюн кюрешиу Союзну“ къураб, анга башчылыкъ этгени ючюн эди.

Сау юч джылны ол Сибирни эм терен, тунакы джеринде, узакъ ссылкада турду.

Энди уа Шушенское элни танымазса!..

Бу элде кёб адам Ильични эсине тюшюреди.

А. Кононов.

Гугурук бла налмаз.

Гугурук мешхутну къаза, налмаз бюртюк табханды.

„Да, бу неге джарайды?“

Мындан не файда чыгъады“, —
деб, къара чёбге атханды.—

Мынга уллу сый бергенлери, уллу телилик тлю-
мюдю?

Мен а, букъдурмай айтсам, кёб да къууанныкъ
эдим,

Арпа бюртюк табсам; ол кёзге
Мунуча илинмегенликге уа,
Ёзек этдиреди да“.

Мутхуз адам джаппа-джангыз
Ма бу затха къарайды:
Ол ангыламагъан затны
Бош затха санайды.

И. Крылов.

Къызыл наныкъла.

Финляндия бла бизни чегибизден узакъ болмай, че-
гетден толгъан тёбелени арасында, „Ариучукъ“ деб
бир элчик барды. Аны аты бла аталгъан кёлню къатын-
да агъач юйчюк барды. Ол эртде ишленгенди.

1917 джыл анда бир фин ишчи, къатыны, эки джа-
шы бла джашагъанды. Бир джолда аналары арба чарх
таууш эшитгенди. Эшикге чыкъгъанында, аны эри бла
ким эсе да бир танымагъан адам келе тургъанын кёр-
генди.

Эри къатынына джарыкъ къычыргъанды.

—Бу бизни къонагъыбызды, Константин Петро-
вич Иванов!

Ол дженгил огъуна юйню джашлары бла шох бол-
гъанды.

Константин Петрович финлеча чыртда сёлеше бил-
мей эди. Бир-бирин ариу кёрюрге аны ючюн чыртда

джартылыкъ джокъ эди, алай а сѣлешген а этелмей эдиле.

Сабийлени сѣлешгенлерин къонакъ аз-аз ангылаб башлады. Ала „Пунаны! Пунатен пунаны!“ — деб айта эдиле. Бу орусчагъа кѣчюрсенг къызыл кѣгетле бола эдиле. Ол сѣзлени орус къонакъ бек джарата эди. Ол кеси да „Пунатен пунаны“ — деб айтыб башлады.

Андан сора ючюсю да бирден кѣлге бара эдиле. Кюн джылы болса, джуууна эдиле.

Константин Петрович тешилиб, башындан а картузун тешмей алай кире эди суугъа. Башында картузу тургъанлай къалай джюзеди деб, сабийле сорургъа дыгалас эте эдиле, къалай сорургъа билмей эдиле. Ол суудан чыкъса, картузун башындан ала эди. Аны чачы къара эди, къалын эди, мангылайын а бирча джабмай эди.

Бу зат бек сейир эди сабийлеге. Ингир сайын аталары ишден келиб, шахардан хапар айта эди. Хапары уа Ленин бла большевиклени юсюнден эди.

Чачын къолу бла сылай, Константин Петрович кюле, тынгылай эди хапаргъа.

Бу юйчюкде къонакъ кѣб турмады. Къалай эсе да шахардан эки ишчи келдиле да къонакъ да ала бла бир талай кюннге тас болду. Аны къатыны бек къайгылы болду. Петроградда шокла атылгъанын, солдатла, ишчиле, матросла правительствогъа къаршчы восстание этгенлерин ол биле эди.

Аталары къайтды... Ол бек джарыкъ болуб, хапар айтыб башлады: ишчиле хорладыла, энди Россияда Ленин башчысы болуб, Совет правительство къуралды.

Андан сора чемодандан Владимир Ильични сура-
тын алыб, сабийлеге:

— Таныймысыз?—деб сорду.

Аналары кюлдю.

— Къалай танырыкъ эдиле! Ала аны къуру
парик бла кёргендиле? Чачы аны мангылайын джа-
быб эди.

Алай а тамада джашы:

— Ол джууунган заманда картузун нек алмагъа-
нын билдим,—деб кычырды.

Ата джурт ючюн.

Сырта немецле 15—20 километрге тегерек кёрю-
нюрча бетджанла салыб, „Тигрле“ бла „Фердинандла-
дан“ къурч джумдурукъ этиб, къатларына киши
джууукъ бармазча бегитиб тура эдиле. Бююн орус-
луланы бютеу кючлерин къаушатханбыз. Ала энди
джууукъ заманда кюч джыйыб бизге чабалмазла
деб аланы муратлары алай эди.

Ол затны эсге ала, мен тактиканы башха тюрю
этерге таукел болдум.

Кючню ууатыр ючюн, кюч керекди. Ол кюн ре-
монтдан чыкъгъан юч танкны кесиме къошдум,
хоншумдан, танкаланы мараучу джети тоб алдым.

Уллу джаяу аскер къурадым. Майор Зарубин
кесини мотострелок батальону бла манга къошул-
ду. Алай бла чабыуул этерге бираз кюч джый-
дым.

Ашхам заманда атаканы башладым. Танкла бла
кеслери джюрюген тобланы бир тизгинге салдым.
Аланы биргелерине джаяу аскерни тиздим. Танкланы
мараучу тобланы уруш позициягъа джарашдырдым.

Сыртха чыгыб, алгъа мыллык атдыкъ. Танклагъа, тоблагъа, джаяу аскерге кесим башчылыкъ этеме: Хар нени иги кёрюр ючюн, аскерни ичинде джаяу тебрим: бир къолумда героум, бир къолумда ракетницам. Къызыл акъ, джашил ракетала бла хар танкны не этеригин, тобну къайры атарыгъын, джаяу аскерни къалайгъа чабарыгъын кёрюзюб барама.

Бу бек таб маневр болду. „Тигрле“ бла „Фердинандла“ сыртны бир джанындан чартлаб чыкъгъанлай, тобланы алагъа бурдум. Тобла чыкъгъан-чыкъгъанны къаушатыб бара эдиле. Танкларыбыз да, джаяу аскерибиз да тушманны траншеяларына ычхындыла, ууадых этиу башланды...

Танкланы темир башмакълары кеслерини джумушлары этдиле.

Тушман къачды, кёкге ракетала джибердим — алдыкъ!!..

Экинчи кюн генерал Зинкевич совещание бардырды. Штабха киргенимде, штабны начальниги Чернов фронтну штабы бла селеше тура эди. Мени кёргенинде телефондан къулагъын алмагъанлай: „Ма, бизни джигитибиз да келди!“ — деди. Кимге эсе да не болгъанын билмедим.

Чернов манга палатканы кёргюздю, генерал андады ары бар деди:

Генерал Зинкевич палаткада кесини поход орундукъчугъунда таяныб, комбат Новоходко бла аны заместители да алай сюелиб тура эдиле:

Мен киргенлей, секириб туруб, генерал мени къаты къучакълады да айтды:

— Тюнене этгенинги барын да сынар джерден къараб кёрюб тургъанма.. Ракеталарынгы да кёрдюм. Машалла!

Багъатырланы Х.

Ленини кѡагъыты.

Сибирде чегетле кѡбдюле. Чегетлени кѡырыб, сюрлюк джерлени алай хазырлаб тургъандыла. Не да кюйдюрген этгендиле.

Бир джолда быллай иш болгъанды: элчиле кеслерини джерлеринде былтырдан кѡалгъан кѡургъакъ чымырталаны, кѡаураланы, кѡауданны кюйдюрюб тебегенлеринде, от джайылыб кетиб, казна чегетге джетген эди. Анда нарат агъач кѡб кюйген эди...

Казна чегетни кѡарауулу келиб, ким терс болгъанын излеб кюрешгенди. Алай а ким этгенин табмагъанды да кетгенди. Бир заманда элде тамадагъа казна чегетни Шушенскоеде бир элчи, Дмитрий Данилович, кюйдюргенди дегенди кѡарауул. Ол элчи Ленинге тубеб, кѡайгъысын айтханды:

— Тамадала казна чегетге отдан тюшген кѡаллай бир заран бар эсе да, аны меннге тѡлетирге оноу этгендиле.

Айтханларыча этселе уа сабийле да, кесим да садакъачыла болуб кѡаллыкъбыз.

Владимир Ильич аны айтханына тынгылаб бошаб, айтханды:

— Суд болмайын ол ишге оноу этерге эркинликлери джокъду. Мен сеннге, Дмитрий Данилович, аллай бир кѡагъыт джазыб берейим, сен а аны шахаргъа элтиб, агъашчыгъа бер.

— Кѡайдам, ол менден кѡагъытны алмай кѡоярмы?

— Аны столуна сал.

— Ол аны столдан да атар.

Владимир Ильич Дмитрий Даниловичге кѡараб башын булгъагъанды:

— Не боллукъ эсе да ол ишни алай кѡюуб олтурургъа боллукъ тюлдю. Сен кѡагъытны почтагъа ат.

Тамадалагъа сени къагъытынг почта бла джетсе, алмай къояргъа къыйыныракъ боллукъду. Владимир Ильич керекли къагъытны джазды, Дмитрий Данилович да аны алыб шахаргъа кетди. Ол шахардан мыдах болуб къайтды. Ленин аны кесини юйюне чакъырды:

— Хы, къалайды ишлеригиз?

— Ишлерим а не, Владимир Ильич, къуру къайгыды... Сёлешеди кеси уа Лениннге къарамайды. Ленин не эсе да бир табсызыракъ иш болгъанын эследи.

— Къагъыт къайдады? Шахаргъа элтдингми?

Данилович джётел эте, не эсе да хурджунуна узалды.

— Огъай, къатын аны къайры эсе да бысдыргъан эди...

Элчи, тамадаладан къоркъуб, къагъытны бермей келгенин Ленин эслеген эди. Владимир Ильич тынгылады.

— Дмитрий Данилович! Адам кесин къорууларгъа юренирге керекди. Сен тамбла эртденбла меннге бир кел,— деди. Ол эртденбла кириб барса, Ленин джангы къагъыт джазыб тура эди.

Къагъытны Данилычгъа къол салдырыгъа бергенди. Ол джол къагъытны шахаргъа кеси джибергенди.

Бир-эки джыл озгъанды. Дмитрий Даниловичге тиймегенлерин, аны мюлкюн чачмагъанларын да элчиле кёргендиле.

Ленин Шушенскоеден кетгенинде да элчиле чегетге къаллай ёртен тюшгенин унутмай эдиле.

Ленинни къагъыты болушхан эди.

А. Кононов.

Владимир Ильич субботникде.

Майны бири, 1919 джыл. Демонстрацияны орнуна Бютеу Россия субботник къуараргъа деб, большевик

партияны этген чактырыууна урунганла бек разы болдула. Эртденбла эртде Москва ишчиле бла кзул-лукчуланы колонналары революцион джырла бла ша-харда субботник болур джерге тебретиле.

Ол кюн Кремлде джашау эртде башланган эди. Субботникге келген кзулукчула, кзауум—кзауум, от-рядла, колоннала болуб, бары ишлер джерлерине кете эдиле.

Кремлни кзызыл аскерчилери кзулукчаларын кзо-юб кетерге болмай эдиле. Ол себебден, субботник-ни Кремлде да кеб иш болганы себебли, анда этерге деб оноу болган эди.

Кремлни аскер часты казармаланы аллында ти-зилди.

Эртден тогуз сагъатха джууукъ Владимир Ильич площадха чыгыб, командирни кзатына келди, аскер-ча честь берди да айтды:

Джолдаш командир, субботникде ишлер ючюн меннге сизни частга кзошулургза эркинлик беригиз.

Такыйкга чаклы бирни джунчуду, андан сора ко-мандир джууаб этди:

— Келигиз, Владимир Ильич, онг флангга сюели-гиз!

Владимир Ильич онг флангга дженгил барды да, шеренгагза сюелди. Кзызыл аскерчилени тизгинле-ринде кзууанч таууш гюрюлдеди. Владимир Ильич ала-ны биргесине болганына халкъ бек учунду.

Оркестр согза, часть ишлер джерине тебрети. Кремлни площадын анда-мында шындык болуб тур-ган мазаллы канга, томурау, таш тебеледен ариу-ларгза керек эди. Аланы барын да узакгза элтирге эм сортлары бла бир-бири юсюне кзаларгза керек эди: кангаланы кангалагза, томураулары томураула-гза, джукга кангаланы джукга кангалагза.

Бары да бирден ишге к̄адалдыла. Владимир Ильич к̄туру к̄алг̄анла солуг̄ан „тютюн ичерге“ 5 минутха б̄люною болг̄ан заманда болмаса, к̄зызу ишлей эди. Ол беш минутда хар кимни эси анда эди. Ол нак̄ыр-да эте эди, хапар айта эди. Ахырысы кефи бек алапат эди.

Владимир Ильич да субботникде ишлейди деб, саулай Москваг̄а хапар джайылг̄ан эди. К̄алайда да ол к̄ууанчлы хапар джюреклени к̄лтюре эди, к̄анат битдире эди.

В. Бонч-Бруевич.

К̄ыйын ингир.

Атасы командировкаг̄а кете эди. Анасы бла Ал̄ша аны ашыра эдиле. Ал̄ша к̄рюрге джараулу бек сейир зат артда к̄алг̄анча болуб, башын онг джаны бла сол джанына бура бара эди. Перрон касса, ичине кирир джерде контрол̄рла, мазаллы залны ичинде адамла, хабчюкле бары да к̄атышыб узун, бир да узун платформа, узак̄ джолну вагонлары, дача электричка, хар атламда ак̄ ящикледе мороженое...

Атасы вагонну к̄атында тохтаг̄анды.

Чемоданын платформаны к̄атына салды да сора: „Хы энди“ деб Алешаны к̄ойнуна алды..

— Атам, ол сени командировканг узак̄мыды? Ол уллумуду?

Атасы ышарды.

— Да к̄алай ангылатайм сеннге... Танг узак̄ды. Таб уллулуг̄у да тангды. Алай дегеним, Алеша, палах неди десенг, аны узунлуг̄у! Энди к̄ысха тубеялмаз-быз балачыг̄ым, ак̄ылычык̄ бол, анангы ая.

Ал̄ша сорду:

— Сора къалай?

Бу кёзюуде бары да ашыкъдыла, атасы да ашыкъды. .: Чемоданын да биргесине ала, вагоннга чынгады, поезд да тебреди... Атасы кетди. Алёша атасыны „анангы ая“ деген аманатын толтурургъа—аны не болгъанын ангылашмай кетгени себепли, ол не зат болгъанын анасына сорургъа мурат этди. Алай а Алёшагъа анасы сакъ бола эди. Мынга къалай этерге, анасына къалай сакъ болургъа билмей эди...

Кел, балачыкъ, къолланы джууайыкъ. Бусагъат мен сеннге сют джылытайым. Сени бир ишексиз джукъунг келген болур.

Сют исси болуб къалды, анасы аны аякъчыкълагъа къуюб, сора терезе тюбюне сууурча салды.

— Сакъ бол, балачыкъ, тилейме—иссиди. Бир кесекчик чыда.

Анасы диваннга олтурду...

Алешагъа чыдаб тургъан кыйын болду.—Анам, джукъум келеди.

— Анасы джууаб этмеди.

— Анам сют бер!...

Сора къараса, анасы джукълаб тура...

Анасы джылыныр ючюн юсюне бир уллу кёк джаулукъну джабды. Бу ишине кеси да къууанды!

Кесини да джукъусу келе эди. Алай а Алёша шиндикни терезе тюбюне тартыб, сора аны юсюне тобукъланыб, эринчиклери бла табакъгъа узалды, ичди. Ыхы, энтда бир иш толду. Джукъусу андан да бек келди...

Ол кружкагъа суу къуюб, щёткасын да алыб, ванна болгъан комнатагъа тишлерин тазаларгъа кирди...

Сора бек кыйналыб тешинди. Чыракъ джукълатыргъа керек болду; бири юйню тюз ортасындан энишге салыныб, бири да джазыучу столну юсюнде тура эди.

Включателге джетер ючюн алагъа шиндикни тар-таргъа керек болду. „Столну юсюнде чыракъны уа не бла джабайым,“—Алеша кесини ол узун чыбыкъ баргъан кёнчекчигин алыб, чыракъны юсюне атды...

Барын да тындырды. Шиндикге миниб, андан да ёрледи, орундукъчугъуна джатды.

Атасы быллай алапат джашы болгъанын билмей тургъанына, Алеша бек бушуу эте эди. Анасы да билмей джукълай эди.

Н. Артюхова.

Марзиятны гектары.

(Хапар.)

I.

Марзиятха он джыл болгъан заманда, ол ючюнчю классда айырма сохта эди. Аны кибик, хар иште да. Эртден бла анасындан алгъа къобуб, бетин, къолун таза джууа эди. Саут джууб, юй сибириб, анасына болуша эди. Анасы этиучю ишлеге тырмаша эди. Хоншу тийре да сабийлерине юретген заманда Марзиятны кёргюзе эдиле. Аны ол тегерекде тенгчиклери андан кёрюб, иги ышанлагъа тырмаша эдиле, тиш щетка кюзгю джюрюте эдиле.

Дерсе устазны сорууларына джууаб этерге, не да сорургъа излегини кёргюзе къолчугъун чыначыгъындан партагъа сюеб, устазны кёзюне тутханлай тура эди. Кесинден къарыусуз сохталагъа дерс этерге болуша эди.

Юйге къайтса, анасы ишден къайтхынчы, юйде джумушну тындырыб, дерслерин этиб хазырлана эди. Аны арий, тала билмегени хар затда да белгили эди.

Сабийле джай школдан чачылдыла. Марзий суйген

тенгчиги Шамшият къатыш кёлге бара, джюзерге юре-ниучен эди. Китаб окъуй эдиле, юйде болуша эдиле. Экиси да солуу заманларын магъаналы ашыра эдиле.

I.

Бир кюн Марзият нёгерине айтды:

— Алан, Шамшият: джюр, биз да колхозда ишге барайыкъ, биз да билебиз да чюгюндюрге ишлей.

Мен былтыр уллу эгечиме болушхан эдим, иш бла шагърейме. Алай а биреуге болушхандан эсе, кесинге юлюш алыб ишлегенни сюеме.

Марзият аны аузуна да чабмай, кесини акъылын айтхан тенгчигине иги тынгылады да:

— Аналарыбыз джер алыб берселе кюреширбиз да?—деди.

Ол кюн юйге джыйылгъанлай Марзият анасына:

— Анам, сенден бир зат тилесем этермисе? —деб сорду.

Къайдам, этерге джараулу зат эсе этерме.

—Этерге керекди, аначыгъым, сёзюнгден сора ишинг къорарыкъ тюлдю.

— Да айт.

— Меннге колхоздан бир гектар чюгюндюр алыб бер, мен да ишлерге сюеме, кючюм да джетерикди. Анасы къызчыгъыны сёзлерине сейирсинди.

— Марзий, алкъын сени ишлер заманынг болмагъанды. Джай сизни солургъа ийедиле школдан. Мен ишлеген да боллукъду,—деб, къызчыгъыны башындан сылады: Унамады. Марзийни уа эришген адети болмаучан эди. Бу джол а кеси айтхандан таяргъа унамай тохтады.

III

Бир джолда Марзий бригадир бла колхозну тамадасыны ушакъларын эшитди, эки гектар чюгюндюр ишленмей тургъанын билди.

Анасы дагъыда унамады. Сора Марзият анасыны эгечине джумулду:

Марзийни тилегине тынгылаб, кюлген да этиб, бригадирге тебреди. Анасыны эгечи бу болумну бригадирге айтды. Бригадир бу хапарны эшитиб бошагъанлай Марзиятха къараб:

— Да, къызым, белчигинг чаганы сабындан базыкъ тюлдю да, этелирмисе?—деди.

Алай болса да Шерифатны бригадасына алыб барды.

— Муну сизни звеногъа къошуб, бир гектар чюгюндюр бермесек болмайды,—деди. Шерифат тюрлениб:

— Да муну несине гектар бересиз, джыйырма беш сотых берсегиз да бир ишге ушайды ансы. Кесине да не кёб болгъан эсе 8—9 джыл болгъанды, сабий не этерикди?—деб, огъурамай сёлешди:

— Манга он джыл болгъанды, Шамшийге да он джыл болгъанды. Экибизге бирге уа джыйырма джыл болгъанды. Андан сора сиз эки къол бла ишлейсиз, биз экибизни уа тёрт къолубуз барды,—деди Марзий.

— Бу сабийден не чыкъса да чыгъарыкъды деб, бир гектар чюгюндюрню кесиб, белгиле салыб, бригадир кетди. Марзий къууаныб ишлеб башлады.

IV.

Шерифат келиб къалай ишлерин: къалай чага этерин, къошун къалай аллыгъын юретди. Марзият а бел тюзетмей ингирге дери ишледи. Сора Шерифатны звеносу бла ойнай-кюле юйге къайытды.

Ол Шамшиятха джолда тюбеб, экиси да оноулашдыла. Эртден бла къызладан алгъа ишге чыкъдыла. Экиси да уллу къызладан артха къалмай ишлей эдиле. Талай кюнден агроном бла бригадир чюгюндюрлеге къарай келдиле.

Агроном кызылагъа джетишмеген затларын кѣргюзген заманда, Марзий бла Шамший да гектарны башында эдиле. Агроном къарай келиб Марзийни гектарына джетерге:

— Ма агроном джорукъ бла ишленген, ма былай эртдеден ишлеучюлеге къарай туругъуз,—деб, кызылагъа къарагъан заманда, экиси да чабыб келе эдиле.

Кызыла бары да кюлдюле.

— Ма эски ишчибиз буду,—деб Марзийни алгъа тутдула. Марзий кызарды. Сора бригадир кызычыкны хапарын агрономгъа айтды...

Агроном экисине да къараб:

— Ким юретгенди сизни былай таза ишлерге?—деб сорду.

— Шерифа кѣргюзгенча ишлейбиз,—деди Марзият...

— Аферим, аферим! Кѣресе энди быланы кеслери тырнакъчыкълача, ишлери уа ма былай ариу, таза!!:

Баучулары К.

БАШЛАРЫ

Джайны эсге тышюрюю

Джайны эсге тышюрюю. <i>М. Смирнов</i>	3
Таякъ джангур. <i>Хубийланы О.</i>	4
Усталыкъ керекди	5
Бёдене бла джюджеклери. (Таурух.)	6
Пионер лагерь. <i>Байрамкъулланы А.</i>	7
Колхоз баччала. <i>Байрамкъулланы А.</i>	8
Харбыз. <i>С. Шахмурзаев</i>	9
Школну бачхасында. <i>З. Александрова</i>	10
Къобусда гёбелекке. <i>К. Ушинский</i>	11
Тушман бла шох. <i>К. Ушинский</i>	13
Макъа. <i>Орусланы А.</i>	14
Шекер тауланы бирн. <i>Байрамукъланы Х.</i>	15

Школ, юйдеги, джолдашла.

Заман озуб кетмесин. <i>Габийланы А.</i>	16
Сентябрь. <i>Хубийланы Н.</i>	17
Ишленген джашчыкъ. (Хапар.) <i>Аппаланы Б.</i>	17
Амма майгъа хазырланады <i>Дибирланы Ш.</i>	18
Ана. <i>Я. Тайцдан</i>	19
Ана. <i>Джазаланы У.</i>	24

Кёк чапракъла	24
Окъуучуну джыры. <i>Семенланы А.</i>	26
Тау бла таулу <i>Семенланы А.</i>	27
Эринчек бла чыпчыкъчыкъ. (Якут таурух)	28
Ахматчыкъны джангылычы. <i>С. Кунов</i>	29
Къаджыкъмагъан Юн-Су	31

Саулукъ сакълау

Ушакъ	34
Окъуучуну кюню. <i>Г. Осокина.</i>	36
Эсли джаш. (Таурух.)	38

Шахар

Биз ишлейбиз. <i>Миллер</i>	40
Джангы шахар. <i>А. Некрасов</i>	40
Къарачай шахарыма. <i>Сююнчланы А.</i>	42
Почтаны фабрикасы. <i>М. Ильич</i>	43
Биз шахарда болдукъ.	45
Анамы иши. <i>С. Баруздин</i>	46
Къалай насыбды ишлеген. <i>Кулиев Къ.</i>	48

Уллу Октябрь социалист революция

Владимир Ильич Ленин. <i>Н. К. Крупская.</i>	49
Совет джуртум—анам. <i>Хубийланы Н.</i>	51
Ишчиле Совет властха дери къалай джашай эдиле. <i>С. Михалков</i>	51
Элчиле Совет властха дери къалай джашай эдиле. <i>С. Михалков</i>	53
Ленинге. <i>Семенланы А.</i>	54

Хайуанла бла джаныуарла.

Къой. (Колхозну зоотехниги Алибекни айтханындан.)	55
Къошба <i>Семенланы А.</i>	56

Буденный бек скийген атны юсюнден хапар. <i>И. Всево- ложский</i>	57
Ат. <i>К. Ушинский</i>	58
Санитар ит. <i>Ивенсон</i>	60
Адамла къайсы хайуанланы джегиб, миниб джюрюйдюле. <i>К. Чарушин</i>	61
Джугътур. <i>Кулиев Къ.</i>	63
Юй къоянла	64
Бёрюле балаларын къалай юретедиле. <i>Л. Толстой.</i>	65
Тюлкючюк бла кёк бёрю. (Та у ру х)	67
Къаблан. <i>К. Чарушин.</i>	72
Аслан бла тюлкючюк. (Та у ру х.)	73

Къач

Кюз артында <i>Джаубаланы Х.</i>	75
Кюз арты <i>И. Соколов-Микитов</i>	75
Кёлек сабанда къалай битеди. <i>К. Ушинский</i>	76
Нартюх. <i>Дибирланы Ш.</i>	78
Будай. <i>С. Шахмурзаев</i>	79
Турна. <i>Н. Быльевден</i>	80
Каска бла Къумурсха. <i>И. Крыловдан (кеч. Чотчаланы М.)</i>	83

Къыш

Биринчи къар. <i>А. Чехов.</i>	85
Къыш. <i>Биджиланы А.</i>	85
Джангы джыл. <i>Н. Джетикашкаев</i>	86
Боранлы къыш. <i>И. Соколов-Микитов.</i>	87
Школда ёлкада. <i>В. Бонч-Бруевич</i>	88
Къышхы къонакъла. <i>В. Бианки</i>	89
Торгъай чыпчыкъ. <i>Быковдан.</i>	89
Къар тюбюнде къанатлыла. <i>М. Тришкин</i>	90
Къыш	92
Римманы чыпчыкълары. <i>К. Отаров.</i>	94

Совет аскер

Джуртум. <i>Борлакъланы Т.</i>	96
Бир кюн сыртда. (Хапар). <i>Лайпанланы С.</i>	96
Къызыл Аскер. <i>Батчаланы А.-К.</i>	98
Ваня Андрианов.	99

Тоня партизан эди. <i>А. Колинченко</i>	102
Қызыл лётчикле <i>Хубийланы О.</i>	104
Совет аскерчи	105

Джаз

Джаз. <i>Семенланы А.</i>	106
Джазында. (Х а п а р).	106
Джанкюз <i>Борлакъланы А.</i>	108
Уяларын къалай этдиле. <i>А. Клыкова</i>	108
Джаз келди. <i>Сюйюнчланы А.</i>	111
Бабуш джюджекле бла сабийле. <i>М. Пришвин</i>	111
Тынчлыкъларын бузады.	113
8-чи Март. <i>Боташланы А.</i>	114
Къой чыпчыкъла келдиле. <i>Богданов</i>	115
Ленинини туугъан айы. <i>Элкъанланы А.</i>	115

Чегет

Тереклени даулашханлары. <i>К. Ушинский</i>	117
Мен наратчыкъ ёсдюреме. <i>Акъбълланы А.</i>	118
Чегетни сакъла, ёсдюр	119
Къайын. <i>К. Ушинский</i>	121
Бурма къайын	121
Джёге	122
Чегетде. <i>Маммеев И.</i>	123
Терекле джайылсынла <i>Акъбайланы А.</i>	124
Башха бутакчыкъ. <i>К. Ушинский</i>	125
Мичуринни садында	126
Тереклени сакълагъыз	128

Биринчи май

Хош келдинг, Май. <i>М. Чотчаланы</i>	130
Майны къууанчын этдик	130
Шохлукъ. <i>Байрамукъланы Х.</i>	132
Қызыл байракъ. <i>Г. Марк</i>	133
Тамада къарнашха. <i>С. Капаев</i>	136
Уллу къууанч	136
Хорлам кюн. <i>Байрамкъулланы А.</i>	137
Джаш ленинчилени уллу къууанчлары	138

Классдан тышында окъуллукъла

Шушь сууну бойнунда. <i>А. Кононов</i>	139
Гугурук бла налмаз. <i>И. Крылов</i>	140
Къызыл нанькыла. <i>А. Кононов</i>	141
Ата джурт ючюн. <i>Багъатырланы Х.</i>	143
Ленинни къагъыты. <i>А. Кононов</i>	145
Владимир Ильич субботникде. <i>Бонч-Бруевич</i>	146
Къыйын ингир. <i>Н. Артюхова</i>	148
Марзиятны гектары. (Х а п а р.) <i>Баучуланы К.</i>	150

◆

Лейла Исмаиловна Аджиева

РОДНАЯ РЕЧЬ

Книга для чтения во втором классе
начальной школы

На карачаевском языке

Редактор *А. И. Кубанов*
Обложка художника *Н. Г. Крицкого*
Художественный редактор *М. П. Бертник*
Технический редактор *Г. М. Хомякова*
Корректор *Р. А. Гочияева*

Сдано в набор 8-VIII-1967 г.
Подписано к печати 16-I-1968 г.
Формат $60 \times 92\frac{1}{16}$. Печ. л. 10. Уч.-изд. л. 6,85.
Тираж 4.500. Заказ № 4021.
Цена 14 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства,
г. Черкесск, Ленина 38.

Карачаево-Черкесская
областная типография,
г. Черкесск, Первомайская, 47.